

Реєстрація

_____

номер

_____

дата

підпис лаборанта кафедри

**Рекомендовано
до захисту**

_____

підпис наукового керівника

_____

ініціали, прізвище наукового керівника

Результат захисту

_____

оцінка

_____

дата захисту

Голова ЕК

_____

підпис

_____

ініціали, прізвище

Члени ЕК

_____

підпис

_____

ініціали, прізвище

_____

підпис

_____

ініціали, прізвище

_____

підпис

_____

ініціали, прізвище

_____

підпис

_____

ініціали, прізвище

Секретар ЕК

_____

підпис

_____

ініціали, прізвище

АНОТАЦІЯ

кваліфікаційної роботи студентки магістратури Кокітко Інни Сергіївни спеціальності 054 «Соціологія», освітньої програми «Прикладна соціологія» освітнього ступеня «магістр», кваліфікації «магістр соціології», на тему: «Соціокультурні чинники зміни репродуктивних установок»

Структура кваліфікаційної роботи визначена дослідницькою метою та побудована таким чином, щоб максимально повністю виконати поставлені задачі, підтвердити окреслені гіпотези дослідження, складається зі вступу, трьох розділів, шести підрозділів, висновків, списку використаних джерел, що нараховує 58 позицій. Метою якої є дослідження соціокультурних чинників, які провокують зміни репродуктивних установок в сучасному суспільстві.

У першому розділі розкрито сутність понять репродуктивна поведінка та репродуктивні установки, а також зроблено аналіз класичних теорій демографічних змін та охарактеризовано українську школу соціально-демографічних досліджень. У другому розділі розглянуто питання конструювання репродуктивних установок в сучасному суспільстві, описано чинники, що ведуть до зміни репродуктивних установок та досліджено специфіку поведінкової складової репродуктивних установок українців. У третьому розділі наведено результати соціологічного аналізу репродуктивних установок характерних для студентської молоді за результатами проведених автором фокус-групових досліджень.

Основний зміст роботи викладено на 83 сторінках.

Ключові слова: репродуктивна поведінка, репродуктивні установки, соціокультурні чинники, репродуктивна культура, малодітність.

SUMMARY

The structure of the qualification work is determined by the research objective and is built in such a way as to fulfill the tasks as fully as possible, to confirm the outlined research hypotheses, which consists of an introduction, three sections, six subsections, conclusions and a list of references, namely 58 items. The purpose of the work is the study of sociocultural factors that provoke changes in reproductive attitudes in modern society.

In the first chapter, the essence of the concepts of reproductive behavior and reproductive attitudes has been revealed, as well as an analysis of classical theories of demographic changes and a description of the Ukrainian school of socio-demographic research. In the second chapter, the issue of constructing reproductive attitudes in modern society is considered, the factors leading to changes in reproductive attitudes have been described, and the specifics of the behavioral component of reproductive attitudes of Ukrainians are investigated. The third chapter presents the results of focus group research, which has been conducted by the author.

The main content of the work is laid out on 83 pages.

Key words: reproductive behavior, reproductive attitudes, sociocultural factors, reproductive culture, early childhood.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ РЕПРОДУКТИВНИХ УСТАНОВОК	12
1.1. Репродуктивна поведінка та репродуктивні установки: поняття та сутність.	12
1.2. Соціологічні теорії щодо вивчення репродуктивної поведінки та установок.	22
1.3. Висновки до розділу 1.	29
РОЗДІЛ 2. КОНСТРУЮВАННЯ РЕПРОДУКТИВНИХ УСТАНОВОК В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	31
2.1. Чинники, що ведуть до зміни репродуктивних установок.	31
2.2. Специфіка поведінкової складової репродуктивних установок українців.	38
2.3. Висновок до розділу 2.	48
РОЗДІЛ 3. СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ РЕПРОДУКТИВНИХ УСТАНОВОК СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ	51
3.1. Теоретичні підходи до вимірювання репродуктивних установок.	51
3.2. Аналіз репродуктивних установок студентської молоді за результатами проведення фокус-груп.	61
3.3. Висновки до розділу 3.	70
ВИСНОВКИ	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	77

ВСТУП

Актуальність дослідження. Останнє десятиліття в Україні спостерігається різке зниження народжуваності, рівень якої опустився нижче простого відтворення населення. Однак така тенденція є характерною майже для більшості розвинених країн світу. Демографи розходяться в припущеннях щодо пояснення цього явища – одні шукають причину в трансформації цінностей щодо числа дітей у сім'ї, а інші – стверджують, що всьому виною розрив між репродуктивними установками, які існують в суспільстві щодо репродуктивної поведінки, фактичними економічними можливостями та культурними цінностями.

За даними Департаменту соціальних та економічних справ ООН науковці, які провели аналізи гендерно-вікової структури населення України у 2020 р., було виділено два демографічні профілі дітонародження: перший – «дотримання рівня заміщення» характерний для періоду, коли для жінок понад 40 років було нормою народження другої (третьої) дитини, а другий – «зниження народжуваності» передумовою якого стало різке зменшення (майже в двічі) чоловіків у віці 15-19 років, ніж чоловіків у віці 35-40 років та тенденція, коли сорокарічних жінок стало на 23% більше ніж чоловіків [Results report UN, 2020].

Недосягнення бажаної кількості дітей обумовлено низкою соціальних, економічних та соціокультурних причин, а на сьогоднішній день ускладнено ще й військовими діями. В основі сучасних демографічних тенденцій лежить підвищення в ієрархії цінностей сучасної жінки її самореалізації, яка у своїй більшості відбувається поза домогосподарством. Конкуренція потреб жінок та чоловіків викликає зміну уявлень про бажану кількість дітей, що у свою чергу виливається у зменшення кількості дітей. Дослідники відзначають зниження тиску соціальних норм суспільства (насамперед норм щодо сім'ї та шлюбу). У зв'язку з цим індивідуальні переваги щодо кількості дітей та

терміни їх появи є ключовими питаннями для дослідження репродуктивної поведінки.

Наукова розробленість проблеми. Нині ми можемо говорити про багатофакторність змін репродуктивної поведінки та репродуктивних установок наукове осмислення, яких продемонстровано у наступних теоріях:

1. Концепція демографічного переходу ґрунтується на вивченні історичного процесу пов'язаного з фактами еволюції ставлення в суспільстві до проблем народжуваності та смертності. Ключовою концепцією зазначеною в теорії є припущення, що кожне суспільство у своєму розвитку проходить три ключові фази. Для деяких суспільств вони можуть бути розширені до чотирьох та п'яти (в залежності від рівня розвитку), на кожному окремому етапі відбуваються певні трансформації як в репродуктивній поведінці, так і в зміні репродуктивних установок. найвідоміші прихильники даної позиції були Ф. Ноустайн та П. Калатбарі. На першій фазі (аграрне або традиційне суспільство) коефіцієнти народжуваності та смертності дуже високі, однак між ними існує певна рівновага, яка час від часу порушується короткочасними коливаннями в смертності за рахунок спалахів гострих інфекційних хвороб. У майбутньому це призведе до змін місцями дуже різких у темпах зростання населення. Загалом чисельність населення протягом тривалого часового інтервалу залишається стабільною. На другій фазі перехідного суспільства відбуваються радикальні трансформації пов'язані з переходом до індустріального суспільства, змінюється не тільки стиль життя, який суттєво активізується, але й підвищується щільність поселення, а то починає різко знижуватися рівень смертності при високому рівні народжуваності. Модернізація стає пусковим механізмом для накопичення ресурсів та індивідуального збагачення, що безпосередньо впливає на зниження рівня народжуваності. У той же час смертність починає бути обумовлена здебільшого процесами старіння населення в суспільстві, що активно

розвивається. У результаті третьої фази – переходу до інформаційного суспільства відбуваються більш радикальні демографічні перетворення.

2. Концепція проміжних змінних, займається вивченням чинників, що визначають демографічний перехід від одного типу репродуктивної поведінки до іншого та здійснює їх диференціацію крізь призму проміжних змінних в основну підґрунтям для яких стали результати наукових досліджень К. Девіса і Дж. Блейк. Удосконалив науковий доробок зазначеної концепції Д. Бонгаартс наприкінці 70-х років ХХ ст., який описав вплив соціальних, економічних, культурних чинників (як непрямих змінних) на опосередкований набір чинників (проміжні змінні), які безпосередньо впливають на формування репродуктивної поведінки. З проміжних змінних за Д. Бонгаартсом, виокремив найбільш важливі – шлюбність, штучний аборт, контрацепція, тривалість грудного вигодовування. Відповідно, ввівши до наукового обігу взаємозалежність соціально-економічних чинників та проміжних змінних, а отже й їх роль у рівні народжуваності в суспільстві.

3. Макроекономічна або факторна концепція, обґрунтувала зв'язок зниження народжуваності з розвитком фармакологічної контрацепції та медико-соціальною культурою. Від рівня яких залежить кількість абортів, що висвітлено у наукових доробках вчених, прихильників макроекономічної чи факторної концепції – Х. Лейбенстайн, Е. Коул, Х. Бешлоу та ін.

4. Концепція демографічного гомеостазу дала розвиток гіпотезі, що динаміка відтворення населення напряму залежить від мотиваційної структури репродуктивної поведінки, котра пов'язана з рівнем зайнятості жінок у суспільному виробництві та ринку праці. Прихильники зазначеної теорії (зокрема її автор Г. Беккер) впевнені, що активне залучення жінок на ринку праці негативно позначилося на процесі народжуваності, різко порушило природній характер її розвитку, оскільки створили для жінки подвійну зайнятість та вдвічі збільшило навантаження. Пізніше в 70-ті роки ХХ ст. Г. Беккер удосконалив цю концепцію, перетворивши її на «нову економічну теорію домогосподарства». В основу якої було покладено

припущення, що в процесі економічного розвитку зростає ціна людського часу, який перетворюється в соціальний капітал для конкретної родини. Саме тому за умови активної зайнятості жінки на ринку праці напряму впливає на кількість народжених дітей, оскільки кожна наступна дитина зменшує граничну корисність конкретної жінки, що і є головною причиною зниження народжуваності. У той самий час економічний прогрес пред'являє нові постійно зростаючі вимоги до якості дітей, які стимулюють додаткові витрати.

5. Ціннісна концепція, котра виникла нещодавно намагається пояснити перехід від багатодітності до малодітності через вивчення зміни репродуктивних установок під впливом змін етичних норм і культурних цінностей. На сьогоднішній день відкритим залишається питання – де та межа, нижче за яку зниження народжуваності загрожує дуже негативними наслідками для розвитку держави та конкретного суспільства. Тому на наш погляд необхідно здійснювати подальші дослідження соціокультурних чинників, що впливають на формування репродуктивної поведінки та зміну репродуктивних установок.

Об'єкт кваліфікаційної магістерської роботи – репродуктивні установки.

Предмет кваліфікаційної магістерської роботи – соціокультурні чинники, що впливають на процес конструювання репродуктивних установок у сучасному суспільстві.

Виходячи з авторського задуму, *метою роботи* є дослідження соціокультурних чинників, які провокують зміни репродуктивних установок в сучасному суспільстві.

Шлях до досягнення мети автор бачить у вирішенні наступних *завдань*:

1. Розглянути поняття репродуктивні установки і визначити їх сутність.
2. Висвітлити соціологічні теорії щодо вивчення репродуктивної поведінки та установок.
3. Визначити чинники, що ведуть до зміни репродуктивних установок.

4. Виявити специфіку поведінкової складової репродуктивних установок українців.

5. Проаналізувати теоретичні підходи до вимірювання репродуктивних установок.

6. Зробити аналіз результатів соціологічного дослідження щодо репродуктивних установок студентської молоді.

Методологічна основа роботи складається з двох частин – комплексу методів застосованих для проведення прикладного соціологічного дослідження та здійснення аналізу отриманих результатів і загально наукових методів, які дозволили теоретизувати та описувати обрану проблему – метод системного аналізу, метод порівняння, метод узагальнення.

Відповідно до теорії трикомпонентної структури репродуктивної поведінки, запропонованої Р. Майо-Смітом (R. Mayo-Smith) в роботі «Статистика і соціологія» (Statistics and Sociology, 1900) нами було зроблено спробу дослідити її когнітивний компонент (усвідомлення об'єктом соціальної установки), ефективний компонент (емоційна оцінка об'єкта) та поведінковий компонент (реакція суб'єкта щодо об'єкта), що було здійснено у третьому (практичному) розділі під час аналізу чинників формування та зміни репродуктивних установок студентської молоді за результатами фокус-групових дискусій [Майо Смит, 2020].

Оскільки реалізація репродуктивних установок та репродуктивної поведінки починається у молодому віці тому нашими респондентами стали молоді люди, які навчаються у закладах вищої освіти. Студентська молодь є соціально-демографічною групою, об'єднаною віком, умовами діяльності (навчання у вузі та трудова зайнятість) і способом життя (проживання у гуртожитку або в батьківській сім'ї), окрім того вона характеризується психофізіологічними особливостями періоду фізіологічного, психічного та соціального дозрівання. Студенти здебільшого представляють молодіжну групу віком від 17 до 24 років.

Студенти – це молодь особливої «якості», яка відрізняється цілеспрямованістю в здобутті освіти та знань, націлена на самовдосконалення, реалізацію кар'єрних планів у тому числі пов'язаних із завершенням навчання (тривалістю чотири, п'ять/шість чи дев'ять років), залежно від рівня навчання. Цілі студентів одночасно утилітарні та високі: стати кваліфікованим фахівцем, отримати «корочку» для працевлаштування та знання, необхідні для життя та можливість саморозвитку та самореалізації.

Теоретичне значення роботи обумовлено можливістю використання результатів аналізу матеріалів фокус-групових дискусій щодо чинників зміни репродуктивних установок та факторів формування репродуктивної поведінки у студентської молоді. Отримані дані будуть сприяти уточненню та поглибленню знань в рамках теорії трикомпонентної структури репродуктивної поведінки, які допоможуть усунути проблеми демографічної кризи, що назріває в українському суспільстві, а також мати подальший розвиток у соціологічних наукових розвідках.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що здійснено системний аналіз ключових чинників, котрі провокують зміни в репродуктивних установках та розкрито певні тенденції в особливостях репродуктивної поведінки студентської молоді, наприклад вивчених думок студентства Державного університету телекомунікацій.

Практичне значення одержаних нами в результаті полягає в тому, що вони можуть бути використані у подальших соціологічних дослідженнях факторів, що впливають на формування репродуктивної поведінки та чинників, котрі змінюють репродуктивні установки сучасного українського студентства. Досвід щодо вивчення ролі соціокультурних чинників на репродуктивну поведінку студентської молоді дає можливість подальших наукових пошуків щодо прогнозування розвитку демографічної ситуації в Україні.

Результати отримані при написанні магістерської роботи були оприлюднені в Інтернет публікаціях та апробовано у наукових конференціях і опубліковано наступних виданнях:

1. Кокітко І. С., 2022. Особливості трансформації репродуктивної функції інституту сім'ї в Україні. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Проблеми формування громадянського суспільства в Україні»* 28 жовтня 2022 р., м. Дніпро. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. Справ. С 124-127 [Кокітко, 2022].

2. Чернявська І. С., 2021. Дослідження проблеми «чайлдфрі» [Електронний]. Отримано 25 травня 2021 р. Режим доступу: http://www.dut.edu.ua/ua/news-1-863-9395-doslidzhennya-problemi-chayldfri-bakalavrami-sociologami_kafedra-sociologii [Чернявська, 2021].

3. Чернявська І. С., 2020. «Чайлдфрі», як нове соціальне явище [Електронний]. Отримано 11 січня 2020 р. Режим доступу: http://www.dut.edu.ua/ua/news-1-595-7863-dosvid---sin-pomilok-vazhkih-studenti-sociologi-doslidzhuyut-novi-socialni-yavischa_kafedra-ekonomiki [Чернявська, 2020].

4. Чернявська І. С., 2019. Сучасні підходи до управління в державних та приватних секторах *Матеріали Міжнародної науково-технічної конференції студентства «Світ телекомунікації та інформатизації»* Державного університету телекомунікацій. Київ: ДУТ. С.370-371 [Чернявська, 2019].

Структура роботи складається з вступу, трьох розділів, висновків, загальною кількістю 83 – сторінок, з яких 73 загального тексту доповненого 7 сторінками списку використаних джерел та літератури (у кількості – 58 найменувань) та 2 малюнків і 2 графіків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ РЕПРОДУКТИВНИХ УСТАНОВОК

1.1. Репродуктивна поведінка та репродуктивні установки: поняття та сутність.

Питання регуляції народонаселення не є новим як для європейського суспільства так і для українського, зокрема. Демографічні процеси так чи інакше викликали активний інтерес дослідників починаючи з ХХ століття, тому значна частина наукового інструментарію була запозичена з біології (репродуктивна, генеративна, про креативна поведінка, тощо) та демографії (народонаселення, дітність, народжуваність, тощо). З розвитком соціології відбувався процес удосконалення та переосмислення понятійного апарату, а динамічний розвиток суспільства змушував науковців змінювати визначення тих процесів, що відбуваються в процесі відтворення населення.

Отже наукової єдності щодо визначення терміну «репродуктивна поведінка» та компонентів її структури у вчених не було ні в ХХ, ні в ХХІ столітті. Перші соціологічні теорії щодо вивчення репродуктивної поведінки, чинників, що її обумовлюють та установок, які існують в суспільстві стосовно її різноманітності та багатофакторності, виникли в 1920-х роках ХХ ст.. У нашому дослідженні нами було проаналізовано лише ключові з них. Починаючи від «Вільяма Філдінга Огборна (Ogburn William Fielding), автора роботи «Сім'я, що змінюється» (The Changing Family, 1938), який актуалізував проблему втрати сім'єю своїх функцій» [Ogburn, 1938], до «Карла Циммермана (Zimmerman Carle. C.) – засновника теорії радикальних змін функцій сім'ї та проблем сімейної дезорганізації описаних в роботах «Сім'я та суспільство» (Family and Society 1935) та «Сім'я та цивілізація» (Family and Civilization, 1947)» [Zimmerman, 1947].

Слід зауважити, що до середини ХХ століття увага вчених була зосереджена на процесах народжуваності та смертності в масштабах

людської популяції. Саме із запровадженням терміну «репродуктивна поведінка» почався суто соціологічний дискурс вивчення питань народжуваності та дослідження соціальних передумов відтворення наступних поколінь. До цього часу вивчення народжуваності у межах таких наук як демографія, медицина, антропологія обходилося без залучення до наукового апарату поняття «поведінка».

«Тривалий час на міждисциплінарному рівні панував факторний, чи макроекономічний підхід до визначення передумов збільшення, чи зменшення популяції та динаміка народонаселення. Його засновником вважається Томас Мальтус (Thomas Malthus), який увійшов в соціологічні науки як автор теорії «мальтузіанства» (Malthusian theory) – в якій детермінуючим чинником народжуваності вважався виключно біологічний фактор і зовсім ігнорувався вплив соціальних факторів» [Malthus, 1798].

Однак створена ще у ХІХ ст. дана концепція не витримувала критики в умовах інтенсивного розвитку індустріального суспільства. Так американська школа соціології виступала проти розгляду зростання населення як результату впливу виключно природних факторів, а отже з середини 1950-х років ХХ ст. наукові теорії щодо вивчення репродуктивної поведінки почали уникати використання факторного підходу до вивчення процесів відтворення народонаселення. Також науковий спадок американської школи соціології щодо репродуктивної поведінки представлений розробками Кінгслі Девіса (Kingsley Davis), Джудіт Блейк (Judith Blake), які створили моделі проміжних детермінант значущості соціальних факторів народжуваності таких як шлюбна, контрацептивна та абортівна поведінка і визначили сутність такого поняття як «репродуктивне здоров'я».

«Основний зміст наукового пошуку у вивченні ключових факторів народжуваності викладено в роботі К. Девіса і Дж. Блейк «Соціальна структура і народжуваність: аналітична схема» (Social Structure and Fertility: Analytical Scheme, 1956), в якій було запропоновано модель «проміжних

змінних», котрі «мають впливати на репродуктивну поведінку, яка знаходиться під тиском соціальних чинників, змінними в залежності від етапу розвитку суспільства» [Davis, Blake, 1956: с. 211]. Ця модель ввела до наукового обігу таке поняття як перелік «варіативних ознак», тобто подій пов'язаних з формуванням репродуктивної поведінки:

– укладання шлюбу, початок статевого життям (перший блок «проміжних змінних»);

– події, що пов'язані із зачаттям або фізіологічною неможливістю народження дитини (другий блок змінних);

– події, що пов'язані із вагітностями та їх наслідками (третій блок змінних).

«Майже всі ці «варіативні ознаки» змінюються в результаті того чи іншого виду репродуктивної поведінки людини, яка не просто «реагує» на зовнішні стимули, а діє переслідуючи свої власні цілі, які вона певним чином коригує, відповідно до реальних умов її життя» [Davis, Blake, 1956: с.215].

Перші більш ґрунтовні спроби системного та структурного аналізу поняття «репродуктивна поведінка» були здійснені ще у 1960-х–1970-х роках ХХ ст. Саме в той час було запропоновано визначення, яке використовувала більшість соціологів. В його основу було покладено наступну сентенцію – під репродуктивною поведінкою слід розуміти дії, пов'язаних із народженням / не народженням дитини. У питаннях, що пов'язаних із внутрішньою структурою та визначальними факторами даного феномену не склалося єдності у професійному співтоваристві вчених серед яких були демографи, медики, соціологи, антропологи та економісти.

У зазначений період комплекс питань пов'язаних з дітонародженням, репродуктивною поведінкою, сексуальністю та репродуктивним здоров'ям активно розроблявся антропологами в контексті розвитку такої галузі як антропология репродукції. До ранніх досліджень саме цього напрямку можна віднести роботи Маргарет Мід (Margaret Mead), Броніслава Малиновського

(Bronislaw Malinowski), Клеелана Форда (Clellan Ford), Ешли Монтегю (Ashley Montagu).

Незважаючи на те, що ранні дослідження репродуктивної поведінки у антропологів стосувалися різних суспільств, проте завдяки їм з'явилася можливість побачити відтворення наступних поколінь не лише як біологічний процес, а й як соціальний. У ході цих досліджень було отримано відомості про чинники, які сприяють та регулюють репродуктивну поведінку, заборони та правила, пов'язаних із сексуальністю, вагітністю тощо. Одним із найважливіших досягнень в царині досліджень проведених антропологами стало висвітлення акту пологів як центральної події репродуктивного циклу.

У ході досліджень вчені дійшли висновку, що пологи – це соціальний процес, що уявляє з себе особливий культурний дисплей. В якому відображаються панівні в суспільстві норми, цінності та уявлення про дітонародження та продовження роду.

«У 1987 р. Венда Треватан (Wenda Trevathan) опублікувала книгу «Пологи в людини: еволюційна перспектива» (Human Birth: An Evolutionary Perspective, 1987), основу якої було покладено дослідження проведені в рамках еколого-еволюційного підходу. Вона розглянула процес еволюції системи народження дітей тривалістю близько мільярда років, починаючи з аналізу появи біологічної статі у тварин і до сучасності. Проводячи настільки детальне дослідження В. Треватан вказувала на емоційну незадоволеність, яку відчують пацієнтки пологових будинків, глибинні інтерв'ю з якими вона проводила» [Trevathan, 1987: с. 270]. Таким чином було запропоновано звернути увагу на проблему гуманізацію пологів в суспільстві та підняти дещо на інший рівень статус жінки яка народжує, відмовившись від архаїчного сприйняття ситуації.

У даному контексті цікавим, на наш погляд є науковий доробок «Бріджіт Джордан (Bridgette Jordan) у роботі «Пологи в чотирьох культурах...» (Birth in Four Cultures..., 1992) дійшла висновку, що західна

біомедична система підпорядкувала собі систему дітонародження і позбавила жінку можливості брати участь у цій системі» [Jordan, 1992: с. 212]. Таким чином, авторка актуалізувала питання вибору жінки та її ролі у процесі дітонародження, що стало проривом у науковому дискурсі та спровокувало появу низки праць пов'язаних з гендерним аспектом репродуктивної поведінки.

Найбільш поширене та вживане визначення «репродуктивної поведінки» було запропоновано представником чиказької школи соціології «Гері Стенлі Беккером (Gary Stanley Becker), який трактував її як «систему дій, відносин та психічних станів особистості, пов'язаних з народженням, чи відмовою від народження дітей будь-якої черговості у шлюбі, чи поза шлюбом» у книзі «Трактат про сім'ю» (A Treatise on the Family, 1981)» [Becker, 1981: с. 377]. Розділяючи чинники, що впливають на зазначені процеси на внутрішні (потреби особистості) та зовнішні (соціальні вимоги).

Таким чином наприкінці ХХ століття ключовим фактором, який зумовлював репродуктивну поведінку було визначено потребу в дітях, оскільки описувалась виключно як соціально-психологічна властивість особистості. У рамках якої без наявності дітей, чи без необхідного їх числа вона відчуває себе дискомфортно, чи навіть має певні труднощі з самооцінкою. Дане визначення використовувало більшість фахівців, що вивчали народжуваність як демографічний процес та паралельно виділяли в ньому репродуктивні потреби, установки, мотиви, інтереси, плани, рішення, дії, результати дій, які впливають на відтворення наступних поколінь.

Також у науковому середовищі активно велася дискусія про роль чинників у формуванні репродуктивної поведінки та визначення ключових з них, які б переважали та впливаючи на які суспільство могло б контролювати демографічні процеси. Серед найбільш значущих детермінант репродуктивної поведінки виділялись – здоров'я населення, релігійність, рівень освіти та культури, зайнятість жінок у громадському виробництві, рівень економічного розвитку суспільства, державна демографічна політика,

рівень життя, проживання в сільській чи міській місцевості, матеріальне становище сім'ї, рівень медико-соціальної культури, традиції.

Починаючи з 1980-х років ХХ ст. до наукових дискусій щодо дітонародження долучились психологи, що було обумовлено виділенням потреби в дітонародженні як специфічного стану індивіда. У своїх дослідженнях психологи акцентували основну увагу на вивченні мотивів та настанов відповідних поведінкових реакцій, котрі лежать в основі прийняття рішення про дітонародження чи відмову від неї.

Тому в рамках міждисциплінарних досліджень почали з'являтися уточнення терміну репродуктивна поведінка. «Однією з характерних рис, яких стало виключення «фізіологічних моментів» (зокрема здоров'я та сексуального життя). Таким чином з'явилися нові визначення поняття, що стало розглядатися вже як соціально обумовлена діяльність людей, яка включає ухвалення рішення про народження / не народження дитини – потреби, мотиви, установки, психічні стани, що стосуються народження дітей та практиці контрацепції» [Miller, 2004: p. 195]. Дослідники свідомо почали виключати із репродуктивної поведінки фізіологічні аспекти існування людини таким чином гуманізуючи процес дітонародження.

У цей же час у науковому дискурсі спостерігається тенденція до поглиблення поняття «репродуктивна поведінка», яка починає розглядатись науковцями як дещо більший компонент (складова) певної демографічної системи. В основі якої лежить якісне відтворення населення, що може бути розглянуто як певний вид соціальної діяльності.

Отже, на сьогоднішній день завдяки інноваційним технологіям суспільству вдалося відійти від виключно фізіологічного сприйняття процесу до відтворення наступних поколінь. Перемістивши це питання на рівень економічних можливостей та соціокультурного сприйняття.

Отже, з впевненістю можна виділити наступні «типи репродуктивної поведінки:

- 1) багатодітна – потреба у п'яти та більше дітях;

- 2) середньодітна – потреба у 3-4 дітях;
- 3) малодітна – потреба лише у 1-2 дітях.
- 4) середньо очікувана, за якої майбутня кількість дітей характеризується реальними намірами, репродуктивними планами людей та сімей з урахуванням конкретних обставин» [Westoff, 1977: с. 440].

Перераховані вище тенденції обумовили необхідність дати наукове обґрунтування терміну «потреба у дітях» як однієї з складових репродуктивної поведінки, що дозволило значно розширити науковий пошук. Термін «потреба у дітях» складається з визначення двох складових:

- прагнення мати / не мати дітей (наявність потреби у дітях або ж її відсутність);
- бажана для конкретного суспільства кількість дітей у сім'ї (соціальні норми дітності).

Якщо виходити з того, що однією з складових репродуктивної поведінки є репродуктивні установки то логічно буде визначити останні як комплекс поведінкових актів, суджень, оцінок та позицій особистості, котрий виражає її фактичне (поведінкове), емоційне та свідоме ставлення до народження / не народження дітей. Також дає можливість приймати відповідні рішення з урахуванням уявлень про нормативи, традиції та інтереси суспільства і головним чином власні потреби та можливості.

Найбільш глибоко соціальна установка трактується як регулятор системи соціальних відносин, який виконує такі основні функції як інтеграція, координація, регуляція поведінки під час соціальної взаємодії в рамках життєдіяльності конкретної соціальної спільності.

Отже, на сьогоднішній день соціологічне знання характеризувалося дослідженнями в напрямку поглибленням понятійного апарату пов'язаного з вивченням репродуктивної поведінки та репродуктивних установок, які її обумовлюють.

«При вимірюванні репродуктивних установок найчастіше використовуються такі індикатори, як ідеальне (переважне), бажане,

очікуване (плановане) та фактична кількість дітей. Виходячи з вище наведеного визначення можна прийти до висновку, що установки містять в собі мотиви репродуктивної поведінки. Ключовими з них можна виділити: прагнення людини отримати ресурси, блага (фізіологічні, морально – психологічні, соціальні), пов'язані з різними видами статево-репродуктивної поведінки або відмовою від неї. Соціокультурні, що визначають соціальні статуси, ролі та економічні певні фінансові набуття та/або витрати» [Anholt, 2020].

Сучасний етап розвитку наукового знання характеризується появою безлічі напрямків у вивченні репродуктивної поведінки та установок на ключовою характеристикою, яких є міждисциплінарний науковий пошук на перетині наук: демографічної, соціологічної, медичної, психологічної, історичної, культурологічної, економічної, юридичної тощо. Відповідно до зазначених тенденцій виникають й наукові школи, які розглядали репродуктивні установки під різним кутом зору.

Наприклад, завдяки еволюційному підходу до наукового обігу було введено поняттям «репродуктивна стратегія», що суттєво доповнило вже існуючі уявлення та дозволило говорити про можливість зміни репродуктивних установок впродовж усього життя людини. Найбільш «молодим» у цьому є культурологічний ракурс, який акцентує основну увагу на дослідженні соціокультурних чинників (мода, громадська думка, медико-соціальна культура), які формують репродуктивні установки та здатні їх змінювати.

Для культурологічного підходу є характерним розгляд репродуктивних установок, як продукту створеного в рамках соціокультурного простору конкретного суспільства. Водночас було запропоновано замінити «біологічний» термін «репродукція» більш соціальним – «прокреація». Окрім того, «прокреаційні установки» визначаються виключно в контексті наявності, чи відсутності потреби особистості у дітях, чи на зміну яких впливає наявність/відсутність колективного прагнення у продовженні роду.

Водночас сама потреба у дітях має як психологічний так і економічний, фізіологічний та соціокультурний вимір. Виходячи з цього, на нашу думку, репродуктивну поведінку необхідно визначати як систему дій та відносин, спрямованих на регуляцію індивідом власної фертильності з метою задоволення потреб. Пов'язаних з наявністю чи відсутністю дітей у межах наявних у особистості біологічних, соціальних і культурних установок

«На сьогоднішній день в соціологічному дискурсі активно досліджується поняття «репродуктивна культура», котре визначається як система цінностей, норм, знань і умінь, що історично трансформується, регулюють репродуктивну поведінку людини, яка може бути спрямована на народження дітей або уникнення таких подій» [Chris, 2020]. Воно було вперше описано у 1993 р. британською дослідницею Дженкс Кріс (Jenks Chris) в роботі «Репродуктивна культура» (Cultural Reproduction, 1993), яка була доповнена та перевидана у 2020 р., зокрема були добавлені такі поняття як «пронатальний», «антинатальний» та «ціннісно-нормативний» чинники формування репродуктивних установок.

Однак у загальній більшості науковці продовжують дотримуватись традицій, що склались та використовують класичне визначення репродуктивної поведінки наведене Г. С. Беккером, однак змінюючи наповнення самої структури репродуктивної поведінки в залежності від визначених предметів дослідження, а також визначаючи рушійною її силою потребу в дітях кількісною складовою, якої є репродуктивні установки, а якісною – репродуктивні мотиви. Паралельно з цим репродуктивні установки вивчаються як сукупність уявлень і настроїв особистості, що відбивають її готовність (схильність) реалізувати певні типи репродуктивної поведінки. У той час як потреба в дітях визнається програмою для реалізації репродуктивної поведінки, а отже й спрямована вона на отримання різних видів репродуктивних ресурсів.

Варто зауважити, що єдина класифікація мотивів що впливають на формування репродуктивних установок на даний момент відсутня. Деякі

дослідники виділяють конструктивні та деструктивні мотиви, а інші звертають увагу на економічні, соціальні та психологічні, дехто виокремлює безпосередні (чисті) та опосередковані.

Отже, можна сказати, що науковий доробок щодо соціологічних досліджень репродуктивної поведінки та чинників, що впливають на неї зберігають свою актуальність. Та кожен дослідник на власний розсуд доповнює або спрощує вже існуючі визначення в залежності від того, що саме він досліджує. Загалом на сучасному етапі розвитку соціологічного знання поняття репродуктивної поведінки розмивається за рахунок появи нових ракурсів його вивчення. Ряд наукових шкіл повинні переглянути усталені трактування то ж у питанні про структуру репродуктивної поведінки та визначення класифікації її чинників, єдність відсутня через великий рівень дискусійності.

Отже, на наш погляд, історикам необхідно розглядати репродуктивну поведінку в рамках наявних визначень, насамперед як послідовність дій. Укладених у народження чи відмову від народження дітей, які залежать від конкретних історичних умов. Найцікавішими для науковців у дослідницькому пошуку є не результат репродуктивної поведінки народжуваність, яка досить добре відображена у демографічній статистиці, а її конкретні типи установки, моделі їх змін, програми, репродуктивні стратегії, зумовлені факторами існування конкретного суспільства в певний період часу. Тому в основі досліджень лежить вивчення, або зовнішніх проявів репродуктивної поведінки (діяльність), або внутрішніх (репродуктивна мотивація і установка).

Підсумовуючи все вище викладене, варто зазначити, що на сьогоднішній день вивчення «репродуктивної поведінки» та «репродуктивних установок» вийшло за початкові межі. Запропоновані науковим дискурсом ХХ століття внаслідок накопичення емпіричних даних та появи нових міждисциплінарних напрямів досліджень. У зв'язку з цим для нас цікавим є український науковий доробок.

1.2. Соціологічні теорії щодо вивчення репродуктивної поведінки та установок.

Дослідження репродуктивної поведінки та репродуктивних установок в українському науковому дискурсі представлено декількома напрямками (умовно кажучи школами), які можна розподілити за існуючими ключовими концепціями. Зокрема нами було виділено наступні теорії.

1. Концепція демографічного переходу активно розробляється «Інститутом демографії та соціальних досліджень імені В. М. Птухи, який в Україні виконує роль профільної науково-дослідної установи Національної академії наук, котра спеціалізується на системних дослідженнях проблем демографічного і соціального розвитку. Проводить фундаментальні та прикладні дослідження, моделює новітні тенденції розробляє комплексні демографічні прогнози та концептуальні засади державної соціально-демографічної політики» [Черніченко, 2021]. Науковий колектив відділу «Демографічного моделювання та прогнозування» активно вивчає ключові тенденції динаміки народжуваності та смертності в нашій державі на різних етапах її розвитку – тим самим розвиваючи наукову школу прихильників поетапного еволюційного розвитку.

Проаналізувавши найбільш ґрунтовні з цілої низки проведених наукових розвідок, звернемо особливу увагу на роботи колективу авторів під керівництвом Елли Марленівни Лібанової. Особливої уваги заслуговує «монографія: Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку» [Сім'я та сімейні відносини, 2009], опублікована у 2009 році. В якій було зроблено детальний аналіз соціальних чинників котрі впливали на трансформації, що відбувалися з інститутом сім'ї в нашій державі в перше десятиліття ХХІ ст. на матеріалах переписів населення та соціологічних досліджень.

Колективом науковців було зроблено ґрунтовний аналіз чинників, що впливають на зміну основних функцій сім'ї, ключовою з яких є репродуктивна. Особливу увагу в монографії акцентовано не тільки на висвітленні еволюційних процесів під впливом яких відбуваються трансформації інституту сім'ї, а також активно змінюється репродуктивна поведінка але на визначенні ролі соціокультурних установо, сімейних цінностей та світоглядних орієнтацій, які формують репродуктивні установки та опосередковано впливають на демографічні процеси. Результатом чого є виникнення принципово нових форм шлюбно-сімейних стосунків. Для нашої роботи найбільш цікавим виявилася інформація наведена науковцями щодо традицій дітності в українських родинах, а також ролі жінок та чоловіків у вибрів репродуктивних стратегій в рамках нових форм шлюбних стосунків.

Наступною роботою актуалізувавши вивчення проблематики третього демографічного переходу в українських реаліях пов'язаної з феноменом старіння нації стала монографія Е.М. Лібанової «Населення України. Імперативи демографічного старіння» [Лібанова, 2014], яка побачила світ у 2014 р. У роботі авторка не тільки ґрунтовно аналізує перспективи розвитку українського суспільства після приєднання до західної цивілізації, але й висвітлює макро-економічні передумови виникнення системної кризи інституту сім'ї при переході до постіндустріальної моделі суспільства. У результаті чого відбувається радикальна зміна форм репродуктивної поведінки. Дослідниця фіксує «кризу певного історичного типу сім'ї, але не зникнення сім'ї як суспільного інституту. Вона приходить до оптимістичних висновків, що криза сім'ї не означає її крах, а лише перехід до інших постіндустріальних форм, обумовлених специфікою способу життя та соціально-економічним становищем» [Лібанова, 2014].

На сучасному етапі життя українського суспільства в умовах російської агресії демографічні процеси не залишилися поза увагою Елли Марленівни, яка оприлюднила результати власних наукових розвідок на засіданні Президії НАН України під час доповіді «Про оцінювання масштабів і

наслідків вимушених зовнішніх міграцій населення України» [Лібанова, 2022]. В якій дослідниця оцінила масштаби вимушеної зовнішньої міграції великих мас жінок репродуктивного віку разом з дітьми (7,5 млн. осіб) та спрогнозувала можливі невтішні наслідки для української нації – не тільки економічні та соціальні, а й демографічні.

Таким чином, творчий пошук науковців «Інституту демографії та соціальних досліджень імені В. М. Птухи» зосереджений в царині новітніх тенденцій в рамках еволюційної концепції демографічних переходів, що пов'язують зміни репродуктивної поведінки з трансформаціями інституту сім'ї. У монографії «Шлюб в Україні у демографічному вимірі: історія і сучасність» за авторством Людмили Іванівни Слюсар висвітлено «еволюцію шлюбної поведінки населення України від Радянських часів і до 20-х років ХХІ ст., крім того детально висвітлено зміни у шлюбності населення України за 30 років незалежності» [Слюсар, 2021].

Цікавими є ті новітні тенденції на які в монографії звернула увагу Л.І. Слюсар, оскільки вони стосуються складових демографічної ситуації в нашій державі. Акцентувавши увагу на тому, що проведення наукового пошуку суттєво ускладнено відсутністю регулярних переписів населення. Дослідниця констатує: «що війна на сході країни, призвела до зменшення підконтрольної Урядові України території внаслідок збройної агресії РФ, тим самим інтенсифікувавши і без того активні міграційні процеси, радикально вплинули на шлюбність населення країни. Однак ці зміни важко статистично оцінити, оскільки ряд відносних демографічних показників є не точними, що обумовлено неможливістю отримання чіткої статистичної інформації без переписів» [Слюсар, 2021]. Враховуючи все вище наведене авторка приходить до висновку, що радикальна зміна форм шлюбної поведінки призвела до суттєвих трансформацій репродуктивної поведінки та зміни моделей дітності.

Отже, підсумовуючи науковий доробок українських соціологів, які працюють в рамках концепції третього демографічного переходу можна

зробити висновок, що результати оприлюднених ними досліджень підтверджують припущення запропоновані британським демографом Джоном Колеманом (John Coleman) щодо радикальних еволюційних трансформацій демографічної ситуації в західній цивілізації за рахунок значних потоків мігрантів. Як і усі країни, що переживали демографічний перехід в Україні, науковцями було зафіксовано докорінне зміння у віковому складі населення, яке ускладнене міграційними процесами, викликане війною в нашій державі. Таким чином багато соціальних систем та інститутів, що сформувалися в умовах колишньої вікової структури (охорона здоров'я, освіта, соціальне страхування, споживчий ринок, рекреаційна діяльність тощо) зазнають радикальних змін, що безпосередньо вплине на демографічну ситуацію. Проблеми, які пов'язані з необхідністю пристосування суспільства до постійних перепадів чисельності населення репродуктивного віку вплинуть не тільки на розвиток економіки держави, але й будуть змінювати соціальне життя, що потягне за собою трансформації в репродуктивній поведінці та викривленні процесів формування репродуктивних установок.

2. Концепція проміжних змінних (ще відома як когнітивний біхевіоризм), представлена в Україні розрізненими дослідженнями пов'язаними з вивченням різного роду передумов, котрі безпосередньо чи опосередковано впливають на зміну моделей репродуктивної поведінки. Так у роботах Олени Олександрівни Стрельник висунуто припущення, що зв'язок між вибором індивідом форми репродуктивної поведінки та існуючими в нього репродуктивними установками не має прямої залежності від мотиваційною структурою особистості у вигляді «стимул – реакція». У зазначений процес завжди втручаються «проміжні» змінні, які опосередковано впливають на мотивацію, яка у більшості випадків має когнітивну складову.

У статті «Материнство та турбота про дітей у суспільстві ризику» [Стрельник, 2017] зауважує, що в реаліях радикальних інституціональних

змін прийняття рішення щодо народження / не народження дитини може бути опосередковано обумовлене особистісним сприйняттям кризової ситуації, та пов'язаних з нею ризиків.

Дослідниця припустила, що на репродуктивну поведінку впливають три групи опосередкованих змінних, котрі можуть бути:

– довгостроковими, які тривалий час впливають на формування репродуктивних установок;

– середньострокові, які можуть бути активовані особливостями соціокультурного простору в якому формується нова модель репродуктивної поведінки, котра на пряму пов'язана з динамікою вікової структури конкретного суспільства;

– короткострокові, викликані до життя реформами та кризою останнього десятиліття.

На думку О.О. Стрельник сучасний стан українського суспільства можна охарактеризувати як «суспільство ризику, котре спричиняє появу низки «соціальних страхів», які, в свою чергу, є продуктом соціального конструювання та безпосередньо впливають на формування культури батьківства, породжуючи впевненість, що діти не повинні залишатись на одинці, а отже перетворюючи батьків на невід'ємну частину їх нащадків» [Стрельник, 2017: с. 77].

У колективній монографії «Турбота як робота: материнство у фокусі соціології» під загальною редакцією О.О. Стрельник окреслено коло потенційних напрямків подальших соціо-демографічних досліджень. Колектив авторів запропонував вивчати материнство та батьківство як вид зайнятості, результатом якого є отримання соціального капіталу у вигляді кінцевого продукту – «якісних нащадків». У монографії також «запропоновано авторську концепцію материнства як соціальної практики та продемонстровано пізнавальні можливості соціологічної концепції материнства на прикладі поєднання оплачуваної праці й турботи про дітей» [Турбота як робота, 2017].

Таким чином, дослідниця виділяє однією з опосередкованих проміжних змінних, що впливають на формування репродуктивної поведінки в сучасному українському суспільстві наявність установки «культури страху батьківства» на пряму пов'язаної з існуванням стереотипу «безвідповідального батьківства». Необхідно зауважити, що зазначена змінна не є поодинокую, а тому в рамках даної наукової школи можливі подальші дослідницькі розвідки.

3. Макроекономічна або факторна концепція знаходиться в міждисциплінарному полі соціології та економічної демографії. В українському науковому дискурсі представлена роботами Світлани Юрїївни Аксьонової та Ольги Іванівни Василець, які звернули увагу на вплив географічного фактору на демографічну ситуацію, висловивши припущення, що проживання в надмірно урбанізованому просторі негативно позначається на формуванні репродуктивних стратегій та радикально змінює репродуктивну поведінку, нав'язуючи модель бездітності.

На думку дослідниць «особливостями дітородної поведінки в урбанізованому суспільстві є обмеження числа дітей у сім'ї, зміщення дітонароджень на старший вік матері/батька, посилення «childfree» настроїв серед молоді, зосередження на «якісних» аспектах відтворення населення. Така поведінка розширює можливості для успішної особистісної реалізації, але водночас радикально деформує репродуктивні процеси відтворення населення. В урбанізованому суспільстві з одного боку, створюються необхідні умови для народження дітей і піклування про них, а з іншого боку, підвищуються вимоги до батьків та посилюється критичне ставлення до їх відповідальності за утримання і виховання дітей» [Аксьонова, Василець, 2020: с. 74]. Ключовими в цьому аспекті стають економічні чинники та фінансове благополуччя, як окремого індивіда так і сім'ї.

Таким чином, у рамках макроекономічної (факторної) концепції темпи зменшення народжуваності пов'язуються науковцями з процесами економічного розвитку, та активною урбанізацією, як його наслідком, які

формують репродуктивну поведінку малодітності/бездітності та докорінним чином трансформують репродуктивні установки.

4. Ціннісна концепція, представлена в українській соціології роботами Ольги Миколаївни Васильченко, зокрема монографією «Репродуктивна поведінка особистості: соціально-психологічний аналіз»[Васильченко, 2013]. Авторка констатує, що українська сім'я знаходиться під постійним впливом колосальної кількості динамічних кризових явищ, які істотно змінюють потребу особистості у дітонародженні та продовженні роду. Інститут сім'ї також переживає так звану «інституціональну» кризу, яка проявляється у відмові від виконання економічних, репродуктивних, виховних функцій, що існували, що було незрушним вдовж усієї історії існування людства.

Авторка висвітлює наступні причини виникнення кризи сімейно-шлюбних відносин: урбанізація та спровоковані нею соціально-культурні зміни, що відбилися на організації приватної сфери життєдіяльності людини. Наслідки зазначених явищ мають своє відображення у зниженні репродуктивної поведінки, появі альтернативних форм шлюбу, збільшення кількості позашлюбних дітей, збільшення розлучень і нарешті, поява сімей, які свідомо відмовляються від можливості мати дітей «childfree». У монографії проаналізовано роль соціокультурних чинників, які змінюють репродуктивні установки молоді з малодітності на бездітність під впливом нових соціокультурних цінностей глобалізованого світу.

Дослідниця відзначає, що вивчаючи ставлення молодих людей до майбутнього батьківства необхідно враховувати особливості соціалізації, світосприйняття, установки не тільки на сексуально-шлюбних відносин, а медико-соціальну культуру. Також зазначається, що в сучасній сім'ї нормою є наявність 1-2 дитини, а засобами масової інформації активно популяризується відкладене материнство або взагалі відмова від народження дітей. Це дає підстави прийти до висновку, що батьківство пов'язана не тільки із соціально-економічними умовами, процесами урбанізації, а й з таким соціокультурним явищем, як зниження значущості цінності повної

сім'ї порівняно з цінністю особистого успіху, самовираження та самоствердження. Паралельно з цим батьківство стає другорядним критерієм усередині сімейних відносин.

Отже в роботі детально проаналізована ціннісна складова репродуктивної поведінки особистості, яка на думку О.М. Василенко «складається з двох аспектів: статичного та динамічного, що дозволило детально проаналізувати психологічні детермінанти змісту, структури і функцій репродуктивних установок, розкриті раціональні, ірраціональні та над раціональні чинники формування, становлення та функціонування репродуктивної поведінки» [Васильченко, 2013: с. 475].

Таким чином, українська школа соціально-демографічних досліджень демонструє достатній спектр наукових концепцій в рамках, яких здійснюється вивчення репродуктивної поведінки та репродуктивних установок. Виділено дві групи факторів, що формують мотиваційну структуру та зумовлюють прийняття рішення про народження/не народження дитини та вибір моделі дітності, по-перше, зовнішні – економічна ситуація, державна політика, процеси урбанізації та глобалізації, по-друге, внутрішні – матеріальне благополуччя сім'ї, побутові умови, рівень медико-соціальної культури та вплив традицій соціокультурного простору. Окреме місце займають дослідження проміжних змінних, які мають опосередкований вплив на репродуктивну поведінку довгострокового, середньострокового та короткострокового характеру, які мають подальші перспективи наукових розвідок.

1.3. Висновки до розділу 1.

Репродуктивна поведінка виражається у вигляді системи репродуктивних установок – сукупності уявлень та настроїв, що свідчать про готовність (схильність) особистості реалізувати своє право на народження

дітей. Науковий доробок щодо вивчення форм репродуктивної поведінки та мотивів зміни репродуктивних установок нами було умовно розділено на два великих блоки:

1. Класичні теорії демографічних змін, описані та проаналізовані у підрозділі 1.1. До їх складу входять: антропологічні концепції (Вільям Філдінг Огберн, Карл Циммерман), мальтузіанство (Томас Мальтус), моделювання проміжних детермінант (Кінгслі Девіс, Джудіт Блейк), антропологічні демографічні теорії (Маргарет Мід, Келллана Форда, Ешли Монтенгю), концепції демографічної культури (Венда Треватан, Бріджіт Джордан).

2. Український науковий доробок в рамках соціально-демографічних концепцій, описаних у підрозділі 1.2. У тому числі концепції: третього демографічного переходу (Елла Марленівна Лібанова, Людмила Іванівна Слюсар), проміжних змінних (Олена Олександрівна Стрельник), макроекономічна концепція (Світлана Юріївна Аксьонова, Ольга Іванівна Василюк) та ціннісна концепція (Ольга Миколаївна Васильченко).

Необхідно зауважити, що в науковій літературі, присвяченій проблемам демографічного розвитку, значна частина публікацій сконцентрована на вивченні причинної зумовленості репродуктивної поведінки та трансформації інституту сім'ї. Узагальнюючи проаналізований науковий доробок можна виділити три ключові чинники, що впливають на демографічні процеси в сучасному суспільстві (економічні, соціокультурні та цифровізація). Отже, науковий пошук в галузі соціально-демографічних досліджень не є повним та завершеним, а тому має перспективи подальших досліджень.

РОЗДІЛ 2. КОНСТРУЮВАННЯ РЕПРОДУКТИВНИХ УСТАНОВОК В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

2.1. Чинники, що ведуть до зміни репродуктивних установок.

Базове положення теорії демографічного переходу- аналіз змін народжуваності та відтворення населення в цілому з точки зору трансформації соціально-економічних умов життєдіяльності. При цьому мова йде про глибинні, фундаментальні зміни самого типу відтворення населення. Під цим розуміється властиве даному етапу соціально-економічного розвитку суспільства єдність інтенсивності демографічних процесів (режиму відтворення населення) і механізмів їх соціального регулювання (соціальних норм бідності, контрацептивного, матримоніального поведінки.). Типологія відтворення населення й історичних типів суспільства різняться в окремих авторів, зарубіжних і вітчизняних.

На відміну від робіт його попередників і сучасників, дослідження Джона Чальза Колдуела (John Charles Caldwell) спиралися не на сучасній нуклеарної сім'ї, а не сім'ї патріархальної, яка збереглася в більшості країн, що розвиваються. Результати його досліджень викладені в кількох роботах. Будучи прихильником структурно-функціонального аналізу. Дж. Ч. Колдуелл не розглядає суспільство як механічну суму індивідуальних домогосподарств, а представляє його як складну систему в якій сім'я – елемент структури. Вона погодить свою репродуктивну поведінку з такими соціальними інститутами, як традиції, право, мораль, релігія [Caldwell, 1982]. У свою чергу головною функцією цих інститутів є самозбереження, і самовідтворення суспільства, і якщо репродуктивна поведінка сім'ї укладається в задані суспільством рамки її становище, авторитет і престиж підвищуються в очах оточуючих. З іншого боку, число дітей розглядається як

невід'ємний елемент господарського укладу життя сім'ї і в силу цього кордону економічної раціональності дітонародження визначаються характером організації виробництва.

Вчений виділяє примітивне традиційне, і сучасне суспільства, і відповідні їм два економічних раціональних типу відтворення населення. При першому (в примітивному і традиційному суспільствах) економічно доцільно максимізувати число дітей. Другий передбачає повну бездітність, яка не реалізується в силу соціальних, психологічних і фізіологічних чинників. Перехід від першого режиму відтворення населення до другого відбувається через зміну напрямку «між поколіннями потоку багатств» (центральне поняття теорії Дж. Колдуелла): «продуктів, грошей, праці, послуг, захисту, гарантії, соціальної і політичної підтримки» [Caldwell, 1982: p. 386]. У примітивних і традиційних суспільствах потік багатств йде «нагору» – від дітей до батьків, тобто матеріально-психологічна вигода від дітей виявляється вище витрат на їх соціалізацію. У сучасному суспільстві ситуація змінюється на протилежну, потік багатств змінює напрямок. Зацікавленість батьків у великому числі дітей відмирає. Розвиток індивідуальної в не сімейній зайнятості, вільний продаж членами сім'ї своєї праці на ринку руйнують традиційний економічний баланс, знищують зацікавленість глави сім'ї в максимізації числа дітей. Але і це не головний висновок дослідника, основну роль грає не організація виробництва, а спосіб життя сім'ї. Традиційний спосіб відтворення населення підриває не тільки «модернізація», яка зачіпає головним чином макрорівень суспільства, скільки «вестернізація» під якою автор має на увазі залучення до західного способу життя з усіма його атрибутами: освітою, жіночою емансипацією, засобами масової інформації, цінностями і стереотипами поведінки.

1. Зовнішніми стимулами репродуктивної поведінки є її соціальні цінності та норми, а також політичні, економічні та соціальні фактори, а внутрішні – потреби та мотиви людей. Саме вони становлять його основні

соціокультурні детермінанти. Культура – друга природа людини, багато в чому визначає його реакцію на те, що відбувається та її потреби. Відповідно, детермінантами людської поведінки в тому числі репродуктивної, вважаються соціальні, та культурні цінності, та норми, оскільки суспільство кожна окремо взята людина – це продукти культури. Кожна конкретна культура в сукупності економічних, соціальних та світоглядних факторів формує властиву саме їй репродуктивну поведінку. У процесі соціалізації та інкультурації людина входить у цю систему і починає мислити і на її основі.

Так у рамках більшості культур визначальними є архетипи матері та батька, а також цінність продовження роду, які сприяють формуванню норм багатодітності. Зміна культури і водночас зміна даних архетипів створюють умови зворотного впливу в якому нормою стає малодітність. Наприклад, у більшості доіндустріальних культур репродуктивна поведінка була спрямована на багатодітність. Цьому сприяли існуючі тоді аспекти культури, які визначали фактори впливу на цю поведінку та їх зміст.

2. Економічний чинник включав необхідність забезпечення людей похилого віку через їх власних дітей та добробуту суспільства та сім'ї через наявність певної кількості її членів в умовах натурального господарства. Тим часом сьогодні переважаючим як і раніше залишається традиційне ставлення жінок і чоловіків до сімейних цінностей та соціальних функцій сім'ї. Загалом сучасна молодь незалежно від статевої належності націлена на підвищення свого матеріального благополуччя, а не на створення сім'ї та народження дітей, що багато в чому визначає її репродуктивну поведінку.

3. Соціальний чинник у свою чергу полягав у тому, що суспільством заохочувалися сімейні зв'язки та розвиток роду. Світоглядний – у відношенні до батьківства як до цінності. У свідомості людей на той час божества родючості землі і неба асоціювалися з жінкою, що народжує і чоловіком, що запліднює її. Як будь-який культурний патерн чи цінність, це закріплювалося в обрядах, святах, фольклорі, міфах та повір'ях. Загалом у традиційних суспільствах саме традиції та повір'я були одночасно трансльованою

субстанцією та механізмом передачі та закріплення тієї культури, яка формувала спрямованість людини та соціум на багатодітність. Таким чином, світоглядний фактор можна розглядати як вплив на поведінку людини відповідно до притаманних їй народності традиціям і повір'ям.

4. Гендерні чинники. Зазначені чинники є детермінантами репродуктивної поведінки і сьогодні але змінилися їхній внутрішній зміст та результат їхнього впливу. Багато в чому особливості репродуктивної поведінки визначаються гендерними відмінностями. Чоловіки прагнуть знайти в сім'ї емоційну підтримку та взаєморозуміння, а також можливість регулярно задовольняти потребу у фізичній близькості, при цьому потребу в визнанні та успіху вони реалізують у ході професійної діяльності, а питання народження дитини не є для них першочерговим.

Більше того, багато з них, або взагалі не хочуть дітей, або бачать їхню появу як далеку перспективу, оскільки це передбачає відмову від частоті фізичної близькості, відсутність можливості отримувати в належному обсязі емоційну підтримку та турботу від дружини. Жінки у своїй більшості визнання та реалізацію знаходять саме в сім'ї навіть за умови наявності матеріальної незалежності та перспектив кар'єрного зростання. Відповідно до цього народження дитини для них як правило є першочерговим питанням, яке вирішується в перші роки сімейного життя. Поява дитини, на думку жінок, дозволяє їм закріпитися в сім'ї, а отже зайняти більш впливову позицію, а також отримати від чоловіка очікувану підтримку та захист. Зміни у зазначених установках відбуваються у чоловіків та жінок після народження первістка тоді як до народження дитини загальна картина репродуктивної поведінки є саме такою. Природно, що такий підхід до питання зачаття, народження та виховання дітей не стосується всіх чоловіків та жінок. Існують чоловіки для яких сім'я, перш за все асоціюється з народженням дітей і жінки, які бачать сім'ю лише як союз двох дорослих без включення до нього третіх осіб.

Гендерні взаємини молодих людей при цьому визначаються здебільшого задоволенням сексуальних потреб при низькому використанні сучасних засобів контрацепції на тлі недостатньої статевої освіти. Таким чином, суспільство отримує чоловіка та жінку не готових до народження дітей та які не прагнуть до створення сім'ї, але в результаті змушених знаходити, і перше, і друге через безвідповідальне ставлення до запобігання. Звідси можна зробити висновок, що незважаючи на широке поширення різних засобів контрацепції у сучасних молодих людей відсутнє усвідомлення та розуміння серйозності наслідків створення сім'ї та появи дитини, що формує у них безвідповідальну репродуктивну поведінку.

5. Медико-соціальна культура обумовлює ставлення сучасного суспільства до статевих відносин. На наш погляд причиною цього також є відсутність досить ефективного механізму трансляції репродуктивної культури серед сучасної молоді. Під репродуктивною культурою у разі розуміється «сукупний культурний досвід регулювання можливості продовження роду, що складається під час еволюційного розвитку людства».

Ми виходимо з того, що більшість молодих людей на момент свого повноліття і вступу в репродуктивні права мають репродуктивну культуру фрагментарно. У міру накопичення життєвого досвіду проходячи через помилки, розчарування та аборти, вони набувають нового рівня знань, пріоритет їх життєвих цінностей змінюється. Відповідно до цього сучасні молоді люди незалежно від їхньої статевої приналежності потребують надання допомоги у процесі репродуктивного самовизначення.

Як механізми трансляції репродуктивної культури можна виділити сім'ю та засоби масової інформації, які формують репродуктивні установки стихійно та фрагментарно і мають вузько спрямований вплив, що фокусується на певних групах населення. На сьогоднішній день можна говорити про відсутність будь-якої спадкоємності та послідовності у діях державної політики, що негативно впливає на якість репродуктивної культури населення та сприяє зниженню народжуваності. Крім того, на

якість репродуктивної культури можуть впливати такі соціальні чинники репродуктивної поведінки, як етнічні та релігійні традиції.

Необхідно зауважити, що причинно-наслідковий ряд народжуваності не можна пояснити лише соціокультурними особливостями, хоча вони зазвичай серйозно впливають на зазначений тип поведінки у населення. Це зумовлено тим, що в етнічності неминуче є суб'єктивне, наприклад, визначення людиною власної етнічної приналежності.

Іншими словами, традиції – етнічні та релігійні не відіграють сьогодні тієї істотної ролі у формуванні репродуктивної поведінки як раніше хоч і надають певний вплив на нього. Це визначається впливом тих змін, що сталися у суспільстві під впливом цифровізації та формування цифрової економіки. Ослаблення інституту сім'ї і натомість посилення позиції інших інститутів суспільства знизило у свідомості цінність материнства, батьківства і дитинства. Воно стимулює позасімейні ціннісні орієнтації особи на успіх у позасімейній сфері й отже, зменшує потребу в дітях.

Таким чином, зміна самої культури народних спільнот внаслідок чого знизилася значимість етнічних та релігійних традицій призвела до того, що їхня трансляція через ті чи інші канали стала менш динамічною та ефективною. Все це спричинило загальне зниження репродуктивної культури населення.

6. Первинні агенти соціалізації. Репродуктивна поведінка особистості багато в чому визначається умовами її проживання. Зокрема, до малодітної моделі репродуктивної поведінки схильні подружжя, які проживають в містах тоді як багатодітної моделі дотримуються сім'ї, які проживають у селах. Фактор урбанізації, згідно з дослідженнями авторів значущий у формуванні репродуктивної поведінки, але при цьому освіта виступає фактором зниження народжуваності для жінок, а матеріальний добробут – для чоловіків. Переїжджаючи до міста сім'я знаходить більше зручностей та можливостей, з'являються умови для комфортного проведення особистого часу. У той час як життя в селах пов'язане з необхідністю щоденної важкої

праці, яка не приносить належного рівня доходу і позбавляє вільного часу. У разі народження дітей – це спосіб отримати помічника у сім'ю, а згодом і додаткове джерело доходу.

Підбиваючи підсумки нашого аналізу слід зазначити, що на репродуктивну поведінку впливає досить велика кількість соціокультурних чинників до яких належать соціальні, економічні та світоглядні фактори. Залежно від того як змінюється культура етнічної спільності, змінюється зміст цих чинників. Чимале значення у разі має і гендерний аспект. Не можна однозначно заявляти, що чоловіки та жінки по-різному ставляться до проблеми побудови сім'ї загалом та до питання народження дітей зокрема.

Тим часом спостерігається загальна тенденція, коли більшість жінок готові до народження як мінімум однієї дитини, незважаючи на відсутність потрібних умов, оскільки бачать своє першочергове призначення саме в реалізації себе як матері. Чоловіки у свою чергу в сімейних взаєминах шукають фізичну близькість з партнером та отримання емоційної підтримки та розуміння від нього, що виключає появу дітей у перші роки шлюбу або їхню появу взагалі. Багато в чому це обумовлено різницею у змісті системи ціннісних орієнтацій у чоловіків та жінок. При значущості таких цінностей, як «сімейне життя», що частіше спостерігається у жінок, людина буде налаштована на створення сім'ї та народження дітей тоді як переважання цінності фізичної та психологічної близькості з партнером, а також власної свободи, що як правило властиве чоловікам, яке призводить до відсутності прагнення створити сім'ю та народити дитину. Ще одна детермінанта – це переважання цінності матеріально-забезпеченого життя, яке розходиться з можливістю народження дітей. Ця причина стає однією з визначальних для сучасних людей, які не прагнуть сімейних відносин. Тим часом спостерігається повсюдна відсутність репродуктивної культури, внаслідок чого молоді люди погано контролюють своє статеве життя, що призводить до появи небажаних для них шлюбних стосунків та дітей. У цьому випадку має

значення зниження цінності традицій, що є одним із основних детермінантів репродуктивної поведінки.

Передані з покоління в покоління правила та норми поведінки формують у людини ставлення до сім'ї та народження дітей. Зокрема, якщо традиціями передбачена багатодітність, саме цього дотримуватиметься людина, яка виросла в суспільстві, що орієнтується на них. Однак сьогодні етнічні та релігійні традиції не розглядаються як важливі для всіх членів сучасного суспільства, а лише для тих, хто зараховує себе до конкретної етнічної групи та дотримується етнічних традицій. Репродуктивна поведінка незалежно від статевої приналежності також визначається місцем проживання подружжя чи молодих людей. Як правило, проживання у міському середовищі веде до зниження кількості дітей у сім'ях у той час як сім'ї, що живуть у селах дотримуються багатодітної моделі. Це також зумовлено і раніше зазначеним соціально-економічним фактором – між можливістю більше заробляти і мати особистий час та можливістю завести ще одну дитину подружжя обирає перше. Віддаленість від міського середовища, навпаки дозволяє довше зберігати етнічні традиції, відповідно до яких у більшості випадків вітається багатодітність.

2.2. Специфіка поведінкової складової репродуктивних установок українців.

Питання демографічної кризи у XXI столітті стало актуальним для низки розвинених країні світу. На даний період часу вчені констатують, що у світі відбувається спад народжуваності дітей.

«Н а с е л е н н я У к р а ї н и н е в п и н н о с к о р о ч у є т ь с я . І в ж е ч е р е з ч в е р т ь с т о л і т т я ч и с е л ь н і с т ь у к р а ї н ц і в м о ж е з м е н ш и т и с я щ е н а 5,5 м і л ь й о н і в . Т а к и й н е в т і ш н и й п р о г н о з о п

рилюдни в Інститут демографії та соціальних досліджень імені Птухи НАН України. Через високу смертність, низький рівень життя і недостатній потік іммігрантів, кажуть соціологи, українців стає все менше» [Орсач, 2017].

Динаміка зміни чисельності населення України

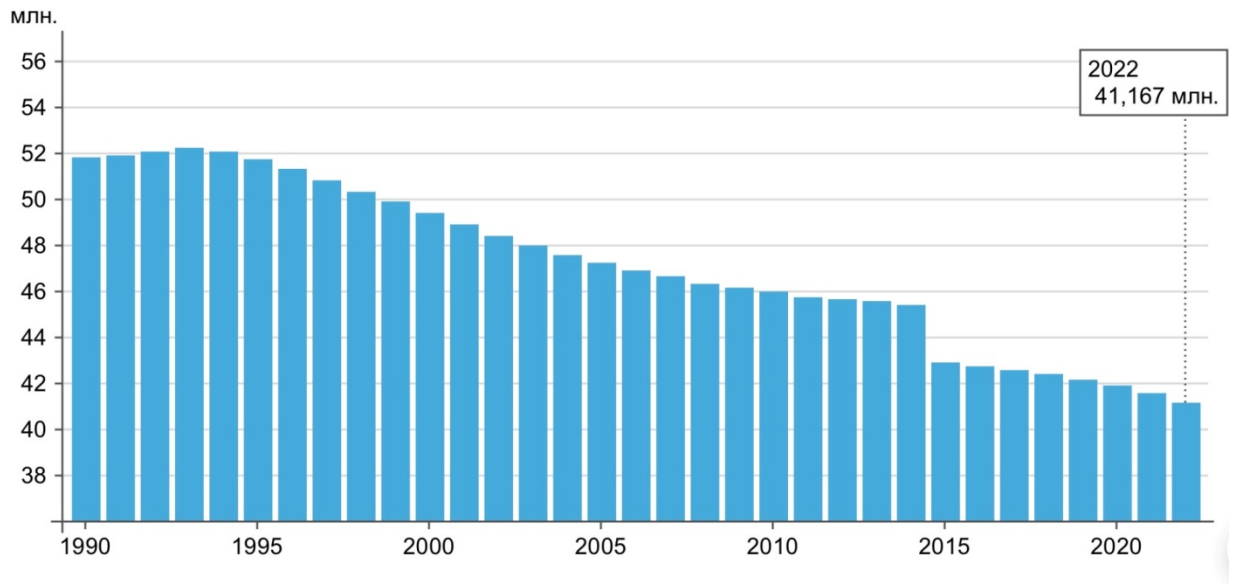

Рис. 2.2.1. Чисельність населення України. Дані із сайту Державної служби статистики України (у мільйонах).

Як ми можемо спостерігати з даних наведених із сайту Державної статистики України, що з кожним роком населення нашої держави невпинно скорочується, що в подальшій перспективі може мати негативні наслідки для українського суспільства.

Рис. 2.2.2. Кількість народжених та померлих. Дані із сайту Державної служби статистики України (у тисячах).

На рисунку ми можемо спостерігати, що кількість померлих переважає кількість народжених за рік. Тому ми можемо дійти до невтішних висновків, що з кожним роком населення нашої держави буде невпинно скорочуватися, оскільки смертність переважає над народжуваністю.

«Сім'я являє собою один з перших та основних соціальних інститутів в життєдіяльності суспільства, який є механізмом відтворення населення. Це один із найдавніших соціальних інститутів. Як структуро формуюча система суспільного життя сім'я фокусує всі кардинальні зміни, що відбуваються у соціумі» [Демографічна криза України, 2001: с.580].

Сім'я, що належить до базових цінностей впливає на процеси суспільного розвитку. Про це ми можемо дізнатися з історичного досвіду.

Теорія соціального обміну Джордж Каспар Хоманнс (George Caspar Homann) та Пітер Мікаел Блау (Peter Michael Blau) поряд з економічним обміном існує й культурний, тому в основі інституту сім'ї лежить ще й культурна взаємодія людей.

«Теорія соціального обміну, що одержала поширення на Заході, спочатку зосереджувала увагу на мотиви, які визначають спілкування і взаємодія людей у сфері економічних відносин з приводу товарообміну.

Представники цієї теорії в якості предметів обміну розглядали як матеріальні так і духовні цінності. З їх точки зору, що здійснюються безперервно людьми обмінні операції у всіх сферах життя утворюють життя соціуму. Тому пізнання механізмів соціального обміну буде сприяти регулюванню соціальних відносин. Серед представників теорії соціального обміну виділяють Дж. Хоманса і П. Блау» [Хоманса ,Блау, 2021].

Одна з основних завдань соціології П. Блау полягала в тому, щоб поєднати інтегрувати теорії обміну і соціальної структури. Кожна з них додає своє розуміння соціального взаємодії. Так, теорія обміну сама по собі недостатня для пояснення складних соціальних структур. У той же час концепції соціальної структури, позбавлені аналітичних можливостей характеристики поведінки людей у процесі обміну між ними соціальними якостями і властивостями, цінностями і благами, не в змозі пояснити багато відносини і процеси в суспільстві.

Так П. Блау представив дві «картини» соціального аналізу. Перша є результатом використання теорії обміну для аналізу мікропроцесів, пов'язаних з між особистісним спілкуванням. Друга виступає як «картина», що висить над першою і свідчить про активне застосування їм теорій соціальної структури, більш широко структурного функціоналізму для характеристики макро-процесів суспільства. У цьому випадку центральною проблемою стає глибина і щільність зв'язку між названими рівнями аналізу.

Соціальні конфлікти, і соціальні обміни характеризують різні рівні, і форми між особистісної і соціальної взаємодії, виступаючи тим самим як реальних, так і ідеальних типів поведінки. А це означає, що можна використовувати ці парадигми як моделі пояснення тих чи інших картин суспільного життя. Як соціальних явищ, і процесів, і як способи вирішення багатьох складних проблем, що виникають в процесі соціальної взаємодії.

Цей обмін відбувається протягом усього нашого життя, оскільки ми постійно взаємодіємо. Людина – соціальна істота, і вона не в змозі створити навколо себе вакуум, повністю ізолювати себе від своїх близьких. Все одно,

щоб вона не робила, вона постійно озирається на інших, прагне бути як все і не виходити «з лави геть».

Структурний функціоналізм Толкота Парсонс (Talcott Parsons) в основі виникнення інституту сім'ї лежить необхідність виконання певних соціальних функцій, однією з основних є репродуктивна.

Толкот Парсонс, як засновник структурного функціоналізму, зробив спробу синтезувати сім'ю як соціальний інститут і соціально-психологічну групу, розглядав сім'ю як складну систему сімейних зв'язків. Дослідник аналізував функції сім'ї в загальній соціальній системі та функції індивіда в сім'ї як малій соціальній групі. Він вважає, що головне завдання підтримка емоційного стану в сім'ї, це необхідно для нормальної соціалізації дітей.

Соціальна система сім'ї носить тимчасовий характер, виконавши завдання соціалізації, вона само ліквідується, бо діти утворюють власні нуклеарні сім'ї. Погляди Т. Парсонса базувалися на тому, що нуклеарна сім'я носить ізольований характер, без міцних зв'язків членів сім'ї з батьками та іншими родичами. На його думку, відбувається пересування всіх основних функцій сім'ї до приватного сектору сфери зайнятості (за винятком первинної соціалізації та емоційної стабілізації особистості дорослих).

Також розглянемо відродження населення розвинутих країн світу, насамперед країн Європи, наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття характеризується низкою складних, суперечливих, неоднозначних процесів та явищ, що є проявом загального ускладнення суспільного життя на етапі переходу від індустріальних до постіндустріальних принципів його організації. А отже можемо сказати, що найбільш склад процесів відбуваються у «шлюбно-сімейній сфері, де ряд демографічних явищ, що раніше траплялися досить рідко і розглядалися суспільством як відхилення від норми, нині широко розповсюджені й вважаються характерною ознакою сьогодення. Наукова оцінка та пояснення сучасних процесів у шлюбно-сімейній сфері відтворення населення необхідна не тільки для розуміння загальної картини майбутнього людської спільноти, а і

для визначення концепції демографічного розвитку та, відповідно, стратегії соціально-демографічної політики, її напрямів і пріоритетів, в першу чергу стосовно сім'ї та народжуваності» [Слюсар, 2007: с.38].

Сьогодні ми з упевненістю можемо говорити те що українське суспільство перебуває в стадії другого демографічного переходу. Це універсальне явище, яке приходить до всіх соціумів, до всіх країн і народів у міру того, як змінюється соціально-економічна модель життя суспільства.

Поведінкові норми в сфері сімейного життя і статевої поведінки змінюються в міру того, як змінюється модель життя суспільства. На ці трансформації інституту сім'ї безпосередньо впливає індустріалізація, урбанізація, зміна тривалості життя, зміна кількості дітей на одну жінку, наявність або відсутність жіночої освіти, дитяча та материнська смертність.

«Якщо ми розглянемо дослідження народжуваності й сім'ї у 24 країнах, які входять до зони Європейської економічної комісії, проведене в рамках проекту «Fertility and family surveys in countries of the ECE region» наприкінці ХХ століття, дало змогу більш глибоко вивчити шлюбний стан жінок різних вікових груп на момент народження першої дитини. Жінки поділялись на три категорії: ті, що перебувають у юридично зареєстрованому шлюбі; які перебувають у фактичному, але незареєстрованому шлюбі; самотні. Вчені дійшли висновку, що переважна більшість дітей у всіх країнах народжується у шлюбі, але не завжди він є юридично оформленим. Ми можемо спостерігати, що співвідношення зареєстрованих і незареєстрованих шлюбів у різних країнах надто відрізняється. Наприклад, у Швеції, де ще у 1980 р. 39,7% дітей народжувалось поза шлюбом, у 1990 р. – 47%, 2000 р. – 55,3%, фактично серед матерів, які народили першу дитину у віці 20–24 роки, самотніми були лише 10%, а от перебували у незареєстрованому шлюбі 70,9%; серед матерів у віці 30–34 роки – відповідно 9,7% і 58%. Частка самотніх матерів є високою лише у невеликій групі країн (у віковій категорії 20–24-річних на рівні 30–40% лише у Австрії і Данії; у категорії 30–34-річних – вище 20% лише у Австрії)» [Слюсар, 2007: с. 38].

Якщо ми розглянемо «середній вік укладання шлюбу в Україні то він є нижчим, ніж у більшості країн Європи. Наприклад, середній вік наречених при укладанні перших шлюбів у Болгарії, Литві, Латвії, Румунії, Чехії, Угорщині дорівнює 24–25 рокам, Бельгії, Німеччині, Норвегії, Фінляндії – понад 27 років, (в Україні — 23,5 року)» [Молодь, 2010: с. 156].

Демографія Слюсар вважає, що характеризуючи сучасну українську сім'ю та шлюбно-сімейну структуру населення України, необхідно підкреслити, що в цілому традиції сімейного способу життя в країні, на нашу думку, збережені. «Якщо вважати, що сучасна сім'я – це альтернатива самотності, і в ній має бути присутнім хоча б один з трьох видів відносин – подружні, або батьківські, або родинні. Якщо ми розглянемо данні Першого Всеукраїнського перепису населення, там де майже 90% населення країни (89,1%) проживає у складі сім'ї. Крім того, певна частина з 514, 4 тис. осіб, які на момент перепису проживали у колективних домогосподарствах, перебували тимчасово, наприклад, у армії і через деякий час повернуться до складу сім'ї. Хоча 25,7% індивідуальних домогосподарств України складаються з однієї особи, 54% з них – це люди віком старше 60 років, і лише 17,5% – у віці до 30 років. Відокремлення неодружених дітей від сім'ї батьків не є типовим для сучасної України: лише 15,2% молодих людей віком 15–29 років проживає самотньо, а оскільки в цьому віці значна частина молоді навчається, часто в іншому місті, цей показник можна вважати низьким» [Worldomete, 2022].

Якщо ми розглянемо прогнози Ради ЄС то вони говорять, «що через війну населення України може скоротитися на 24%-33%. Підтвердження цим ми можемо спостерігати скільки людей залишилися в нашій державі і ті, які живуть та працюють в Україні: від початку повномасштабного вторгнення росії в Україну кількість населення скоротилося на 6,7млн» [Закон України, 2022]. До того скоротилася частка до 20 років молодих людей репродуктивного віку. Згодом це призведе до зменшення населення нашої держави, нам потрібно розуміти, що повномасштабна війна та її негативні

наслідні лише поглибили демографічні проблеми, що накопичувалися протягом 30 років незалежності нашої держави.

Основні проблеми в демографічній сфері України довоєнного періоду.

1. «Скорочення чисельності населення України, передусім через перевищення рівня смертності над рівнем народжуваності. Якщо ми розглянемо то з 1991 р. кількість населення України становила 51,6 млн. За оцінками Держкомстату, на 1 січня 2022 р. це вже було 41,16 млн осіб» [Державна служба статистики, 2022]. «За даними ООН, на 2022 р. в Україні мешкало 43 млн 792 тис. осіб (варто наголосити, що ООН здійснює підрахунки в міжнародно визнаних кордонах України)» [Worldomete, 2022].

2. «Високі показники смертності, через заниження віку смертності чоловіків майже 10 років (65,1 року) проти жінок (74,4 року)» [Державна служба статистики України, 2021].

3. Старіння населення – частка громадян віком до 17 років у структурі постійного населення країни тримається на рівні 18,1% (2019 р.) – 17,9% (2021 р.). Отже, менше жінок досягатиме репродуктивного віку в середньостроковій та довгостроковій перспективах. Це буде проблемою для демографічного відновлення після війни. Навіть якщо жінки матимуть таку саму середню кількість дітей, менше жінок репродуктивного віку загалом – менше народжень зараз та в майбутньому. Як наслідок українське суспільство потрапить у низхідну спіраль демографічного занепаду.

4. «Результати дослідження департаменту соціальних та економічних справ ООН (No Brainer Data) засвідчили небезпечні тенденції для українського суспільства ще до початку війни з РФ. Зокрема, аналіз гендерно-вікової структури населення України показує два різні демографічні профілі. Один – для людей понад 40 років, народжених тоді, коли в країні народжуваність була вища за рівень заміщення (понад дві

дитини на жінку). Другий – який виник у час, коли народжуваність знижувалась і досягла 1,2 дитини на жінку до 2020 р. Водночас кількість чоловіків 15-19 років – майже вдвічі менша, ніж кількість чоловіків, яким 35-39 років. До того ж додається дефіцит чоловіків, особливо після 40 років. 2020 р. жінок віком 40-69 років було на 23 % більше, ніж чоловіків» [Соціально-демографічна ситуація в Україні, 2021].

«Переважна більшість мігрантів з України були жінки та діти (90%) [The Guardian, 2018]. За результатами проведеного соціологічного опитування, за кордон виїхали здебільшого люди працездатного віку (30–39 років – 42 %, 40-49 років – 29 %). Також люди, які мають вищу освіту або незакінчену вищу освіту їхня частка склала 83%. Спостерігаємо, що 30 % українських біженців – це висококваліфіковані фахівці, 12 % – кваліфіковані працівники, 14 % – керівники підприємств або підрозділів, а також 14 % – підприємці» [Демографічна трагедія, 2022]. Якщо війна в нашій державі буде тривати довгий період то повністю зруйнує економічну структуру України та складний період соціально-економічного повоєнного відновлення держави підвищує ризики неповернення додому значної кількості населення. Тим самим зменшується кількість молодих людей репродуктивного віку – це все загрожує погіршенням демографічного потенціалу країни.

Підтримку та збереження державою зв'язків з українськими громадянами, які вимушені були виїхати за кордон: упровадження інституційних механізмів роботи з мігрантами, діаспори в усьому світі, щоб громадяни, які перебувають за кордоном відчували свою важливість для держави. Також мали бажання робить щось корисне та допомагати для України як у самій країні, так і за її межами. Можемо спостерігати, що в деяких країнах збереглося викладацький склад українських закладів освіти всіх рівнів, зокрема через забезпечення потрібних умов для дистанційного

навчання, збереження робочого місця та відповідної зарплати працівникам освіти за кордоном, а також є програми державного сприяння для працевлаштування молоді після дистанційного навчання, забезпечення дистанційної зайнятості.

Сприяння працевлаштуванню жінок у регіонах України, на територіях, які не окуповані й де немає бойових дій: створені нові робочі місця; дають можливість поєднувати роботу та сімейні обов'язки для жінок; сприяння в перекваліфікації чи набутті нових кваліфікацій жінок-ВПО у нових місцях їхнього життя. Створення належних умов безпеки життя й навчання дітей в усіх регіонах України та державний захист дітей-сиріт.

Розв'язання проблем, зумовлених внутрішньою міграцією: створення інтерактивної карти моніторингу динамічного розгортання ситуації в регіонах; відстеження основних напрямків переміщення населення з метою не допустити велике регіональних скупчень; формування реєстрів внутрішніх переміщених осіб, щодо даних про освіту, професію та попередню посаду з метою допомогти в працевлаштуванні в іншому місті; підвищення кваліфікації ВПО; зокрема серед підприємств, які евакуювалися; створення достатньої кількості центрів гуманітарної підтримки для ВПО; організації психологічної та освітньої адаптації ВПО та запобігання конфлікту між ними та місцевим населенням певного міста, села або регіону, що їх приймає.

Великої уваги приділяють для впровадження заходів спрямованих на культурну інтеграцію ВПО, оскільки велика кількість людей опинилася у незвичних для них соціальних та культурних умов перебування. Громада того міста до якого переїхали переселенці повинна допомагати щодо ознайомлення переселенців з історією, культурою та традиціями цього краю і налагодити взаєморозуміння з місцевими жителями.

Реалізовувати ці культурні та комунікативні заходи за підтримки Українського культурного фонду можуть як професійні культурні діячі, так і самі містяни міста. Налагодження такої роботи за фінансової підтримки Українського культурного фонду та організаційної участі місцевих органів самоврядування сприятиме пом'якшенню соціально-психологічних наслідків вимушеної міграції ВПО, що для них є дуже важливим в такі складні для них часи та їхньому залученню до соціально-економічного життя громад.

2.3. Висновок до розділу 2.

Однак, незважаючи на всі труднощі й небезпеки трансформаційних процесів, що відбуваються в сучасному суспільстві частину, яких ми описали в цій статті. Сьогодні з нашої точки зору для людини відкривається унікальна можливість побудувати справжню щасливу партнерську сім'ю з міцними і гармонійними взаємовідносинами. Історія ніколи раніше не давала нам такої можливості. Звичайно, в першу чергу тут ми маємо на увазі трансформацію патріархальної сім'ї зі всіма її особливостями і стрімкий розвиток соціальної рівності між чоловіками та жінками у розвинутих країнах. Сьогодні ж у більшості європейських держав понад 50% жінок мають оплачувану роботу. Більш того, якщо раніше заробіток жінок був незначним і сприймався у сім'ї як додаток до основного заробітку то зараз він нерідко складає половину сімейного доходу, а в деяких випадках – його основну частину.

Отримавши ті ж права, що й чоловік і почавши на рівних брати участь у процесі виробництва-споживання, жінка все менше стає економічно залежною від чоловіка. Вона не готова обмежуватися лише створенням домашнього комфорту, приготуванням їжі та вихованням дітей, вона так само, як і чоловік, прагне до цілковитої реалізації свого «я», що знаходить своє відображення не тільки у розподілі ролей у сім'ї, а й у взаємовідносинах

подружжя в цілому. У таких умовах, врешті-решт, стає потенційно можливим розвиток справжніх партнерських взаєностосунків як між подружжям, так і між батьками та дітьми, коли кожен член сім'ї сприймається як особистість, чиї бажання та стриміння не байдужі для інших.

У такій сім'ї обидва – як чоловік так і жінка – підтримують один одного, разом проходять життєві випробування, цінують свободу кожного і розвивають унікальні якості своїх особистостей. А головне, що основою такої сім'ї є глибока взаємоповага і любов. З іншого боку, не можна не сказати, що формування міцної та щасливої подружньої сім'ї є значно більш важким завданням для чоловіка та жінки, ніж створення «дитиноцентристської», орієнтованої на добробут дітей, а тим більше «патріархальної», де воля та влада чоловіка-патріарха придушує всю решту членів сім'ї. У подружній сім'ї значно меншою мірою, як вже було сказано, стримуючими факторами для чоловіка та жінки є традиції, діти або ж суспільна думка щодо тих чи інших аспектів життєдіяльності. Так, будь-яке емоційне напруження, конфлікт інтересів можуть призвести до розриву подружніх і батьківських взаєностосунків. Враховуючи те, що у подружній сім'ї, як правило, обидва з подружжя займаються трудовою діяльністю то під час прийняття рішень, наприклад про розлучення, кількість стримуючих факторів взагалі зводиться до мінімуму. У такій ситуації головним стабілізуючим фактором є рівень особистісної зрілості кожного з подружжя і їхні ціннісні пріоритети. Це в черговий раз підтверджує значимість засад, на яких формується світогляд кожної людини нащо повинні звернути особливу увагу держава та суспільні інститути.

Отже, до поширених сьогодні заяв про відмирання та зникнення сім'ї ми повинні ставитися досить скептично, оскільки дуже часто вони не мають під собою реального підґрунтя. Звичайно, було б нерозумно заперечувати, що сьогодні в інституті сім'ї та шлюбу відбуваються глибокі зміни, які відображають ширші соціальні зміни. Але також ясно, що сім'я не

знаходиться на межі падіння або краху, більш того, вона залишається найбільш стабільною соціальною спільністю.

РОЗДІЛ 3. СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ РЕПРОДУКТИВНИХ УСТАНОВОК СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

3.1. Теоретичні підходи до вимірювання репродуктивних установок.

Теоретична рамка, що широко охоплює весь процес формування уявлень про розмір сім'ї, ще не оформилася. Дискусія про репродуктивні установки з самого початку йшла навколо методології їх вимірювання, обґрунтованості та надійності використання тих чи інших показників. Соціологи найчастіше оперують такими поняттями, як ідеальне, бажане та очікуване число дітей.

Демографія світу накопичила значний досвід у вивченні переваг різних соціальних груп щодо числа дітей та порівняння цих переваг з фактичним числом дітей. Ключовим поняттям у межах вітчизняного підходу є поняття потреби у дітях – «соціально-психологічної властивості індивіда, який у тому, що й наявності дітей і належної кількості їх індивід відчуває труднощі як особистість». Багато уваги приділяється внутрішній структурі потреби у дітях та її розмежування коїться з іншими потребами людини. Фактична репродуктивна поведінка залежить від вирішення конфлікту в ситуації вибору між задоволенням потреби в дітях, інших потреб та зовнішніми факторами, які сприяють або перешкоджають тому чи іншому виборі. Саме потреба у дітях формує репродуктивну установку, яка може бути чисельно виражена через систему трьох показників. Тут ідеальна кількість дітей – когнітивна компонента репродуктивної установки (орієнтація на соціальні норми), бажане – когнітивно-емоційна компонента, очікуване – практична компонента (установка дії).

Характерною рисою практичного втілення даного теоретичного підходу є рекомендації включати в обстеження всі три питання і бажано поспіль. Вважається, що у цьому випадку респондент розрізнятиме ці поняття, тоді як із неповному наборі питань створюється можливість їхнього

змішання. Узгодженість показників відображає гармонійність установки в цілому, а «гармонічніші установки більш стійкі й сімейні плани в цьому випадку точніше реалізуються». У розвинутих країнах взаємозв'язок між установками, планами та реальною поведінкою у репродуктивній сфері досліджується також не одне десятиліття. Щодо ідеального розміру сім'ї зазначалося, що він має абстрактний характер, тому слабо пов'язані з фактичним досвідом дітонародження і реагує на коливання народжуваності. Нерідко він доповнюється питанням про ідеальний вік народження дитини, оскільки календар народжень виступає не менш важливою характеристикою народжуваності ніж кількісні показники.

У центрі уваги тривалий час була бажана кількість дітей. І західні, і радянські дослідники визнають, що бажана кількість дітей найкраще відображає індивідуальну потребу в дітях і, отже, цей показник може бути найближчим числовим вираженням репродуктивної установки дітонароджуваності. Але при цьому воно не може служити як показник точної кількості дітей до кінця репродуктивного періоду: у країнах з низькою народжуваністю воно завжди буде більш фактичне при незначних коливаннях різниці між ними. Однак необхідно зазначити, що бажана кількість дітей як індикатор установок дітності частіше піддавалася вивченню на макрорівні – на підставі аналізу тенденцій середніх значень показника виявлявся взаємозв'язок з рівнем поточної та майбутньої народжуваності. Спрямованих на комплексне вивчення бажаної кількості дітей на мікрорівні, а саме значно менше. Частково це пов'язано з тим, що коректний аналіз ступеня успішності, реалізації, переваг щодо числа дітей утруднений у зв'язку з високими вимогами до довжини панельних даних. Раніше популярними були ретроспективні питання – зокрема про бажану та очікувану кількість дітей на момент одруження. Надалі від використання анамнестичного методу стосовно установок і намірів відмовилися через невисоку достовірність такої інформації.

З теоретичної точки зору дослідження поточної народжуваності має проводитися в однорідних за бажаною кількістю дітей, однак такий аналіз утруднений нестійкістю установок. Довгий час вважалося, що уявлення про бажану кількість дітей формується в юності і залишається на тому самому рівні протягом життя, визначаючись найбільш цінностями батьківської сім'ї та релігійними установками. Радянська демографія також дотримувалася думки, що соціальні репродуктивні норми формуються середовищем у період соціалізації особистості і потім мало змінюються протягом життя. Між бажаним та фактичним числом дітей виникає зворотний зв'язок. Особливо це характерно для незапланованих народжень і для тих, хто лише вступає до батьківства. Однак у міру звикання до нового статусу молоді люди нерідко повертаються до колишніх установок.

Що стосується оцінки майбутньої народжуваності найчастіше використовується очікуване число дітей. Пошук найбільш точних способів виміру цього показника все ще не закінчено. В одному з нових підходів очікувана кількість дітей аналізується стосовно конкретного горизонту планування, а не на весь репродуктивний період. Незважаючи на те, що питання про наміри задавалися в обстеженнях ще в середині ХХ століття, загальна теоретична модель, яка пояснює взаємовідносини репродуктивних намірів і фактичних народжень з урахуванням розбіжностей між цими двома показниками, була розроблена Міллером і співавторами набагато пізніше. Концепція TDIB («Traits-Desires-Intentions-Behaviour», тобто «властивості особистості-бажання (наміри)-поведінка») несе в собі трирівневу систему з біологічних, психологічних та соціальних складових (рис. 3.1.1.).

Існують чотири можливі комбінації зв'язку між намірами та народженнями:

1. Реалізація позитивних намірів – народження.
2. Реалізація негативних намірів або випадки, коли наміри не реалізуються з певних причин біологічного, психологічного та соціального характеру – не народжувати.

3. Хибно позитивні наміри – якщо бажання мати дитину не призводить до її появи, причиною чого часто є відкладання дітонародження через події життєвого циклу, безпліддя та репродуктивні наміри партнера.

4. Хибно негативні наміри – якщо народження дитини відбувається «не заплановано», за висловленого раніше небажання мати дітей, через незаплановані вагітності та/або появу нового партнера.

Рис. 3.1.1. Концепція «Traits-Desires-Intentions-Behaviour» (TDIB)

Репродуктивні наміри розглядаються нами як серія послідовних і змінюваних у часі індивідуальних рішень, які залежать від черговості народження та тимчасового інтервалу, на який здійснюється планування. Тут також слід враховувати, як формуються наміри та приймаються наступні рішення, включаючи зміни у шлюбно-партнерському стані, можливо, стать наявних дітей тощо, а також потенційні розбіжності між партнерами щодо дітонародження.

На підставі різних емпіричних даних було виявлено, що наміри завести дитину протягом певного періоду мають кращу передбачувану здатність, а ніж переваги щодо дітонароджуваності, що вимірюються через очікуване чи бажане число дітей. Небажання мати (більше) дітей особливо добре узгоджується з наступною поведінкою (тобто не народженням дитини). Багато що залежить від ступеня впевненості: більш певні наміри, зокрема позитивні, реалізуються краще. У результаті низки досліджень підтверджується, що наміри є важливим фактором, що пояснює подальше народження дитини. Більш того цей фактор має більшу ознаку в порівнянні з іншими індивідуальними характеристиками.

Репродуктивні установки та наміри подружньої (партнерської) пари виступають окремим напрямом дослідження. Традиційний економічний підхід розглядає переваги, корисність та рішення домогосподарства (сім'ї) як єдиного цілого, але в соціологічній теорії та настанові і наміри виступають суто індивідуальними характеристиками, що зокрема допускає конфлікти всередині сім'ї щодо бажання мати дітей, їх кількості та календаря народжень. Якщо репродуктивні установки та наміри є індивідуальними характеристиками кожного з партнерів то подальша поведінка є результатом спільного прийняття рішення. порушувалося це питання серед вітчизняних дослідників (Стрельник, Слюсар та інші): висловлювалися припущення, що потреба сім'ї у дітях формується як «деяка середня з індивідуальних потреб членів сім'ї». Інші автори схилилися до твердження у тому, що установка суто індивідуальна і «навіть можна говорити, що вона (репродуктивна установка) існує в групі, навіть тоді, як у вигляді такої групи виступає сім'я. Очевидно слід припустити, що чоловік і дружина мають різні репродуктивні установки і частота їх збігу є одним із показників гармонії сім'ї.

На жаль, не так багато досліджень дають змогу вивчити репродуктивні установки обох партнерів і при цьому простежити успішність їх реалізації. Основним результатом роботи Е. Томсон на підставі панельного Національного дослідження сім'ї та домогосподарства, що проводиться у Сполучених Штатах Америки, є висновок про те, що розбіжності в парі знижують ймовірність народження дитини та підвищують ймовірність того, що наміри партнера, який хотів би мати дитину зміняться у негативний бік. Причому гендерний розподіл ролей усередині пари не впливає на цей факт, а установки та наміри чоловіка практично настільки ж значущі для ухвалення рішення як і для жінки. На прийняття остаточного рішення впливає позиція того з подружжя, хто орієнтований на меншу кількість дітей.

Ухвалення рішення про народження дитини у парі відбувається в умовах невизначеності, тому люди загалом схильні переоцінювати майбутню народжуваність протягом сумісного життя. Питання від яких чинників

залежить можливість реалізації прийнятого рішення актуалізує наше соціологічне дослідження, оскільки викликає високий дослідницький інтерес.

Зрештою, перспективним методом вивчення репродуктивних установок та намірів є якісні дослідження. Останнім часом у європейських країнах було проведено низку таких досліджень, зосереджених на вивченні норм, цінностей та всього комплексу об'єктивних обставин, що супроводжують процес прийняття рішення про народження дитини. Однак систематичні порівняні результати аналізу на якісному рівні поки що отримані не були.

Для вивчення ключових тенденцій наявних у студентської молоді репродуктивних установок нами було обрано якісний метод соціологічних досліджень – фокус-групова дискусія.

Об'єктом соціологічного дослідження стала молодь як соціально-демографічна група.

Предметом соціологічного дослідження – ключові чинники, що впливають на формування репродуктивних установок студентської молоді.

Мета соціологічного дослідження полягала у вивчення та аналізи певних тенденцій щодо наявних репродуктивних установок у студентської молоді м. Києва.

Визначаючи набір чинників, які можуть впливати на рішення молодої людини про очікувану кількість дітей в проведеному дослідженні за вихідне приймалося виключно індивідуальне рішення молодої людини про плановане нею в майбутньому число дітей.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання:

- визначити основні уявлення молодої людини про «ідеальну» кількість дітей;
- дослідити наявні у молодих людей репродуктивні установки;
- з'ясувати фактор, що впливають на прийняття молодою людиною рішення про передбачувану в сім'ї кількість дітей;

– виявити чинники, які спонукають молоду людину розділяти «очікуване» та «бажане» число дітей.

Гіпотези дослідження:

1. Уявлення молодої людини про «ідеальну» кількість дітей без урахування конкретної життєвої ситуації та особистих переваг є суб'єктивними та швидше за все, свідчать про її уявлення про «соціальну норму» дітності.

2. Рішення про передбачувану в сім'ї кількість дітей виходить з уявлення про «бажане» число дітей, якому молода людина віддала б перевагу, орієнтуючись на власні репродуктивні установки без урахування конкретних обставин життя.

3. Медико-соціальна культура істотно позначається на рівні репродуктивного здоров'я молодих людей, і на формуванні репродуктивного потенціалу суспільства, і на можливостях регулювання процесу дітонародження та демографічного збільшення чисельності населення.

4. Чинники, які спонукають молоду людину розділяти «очікуване» та «бажане» число дітей можуть бути різні: репродуктивне здоров'я, сімейний стан, суспільні та особисті життєві цінності, фінансове благополуччя.

Методологія проведення фокус-груп.

Метод фокус-групи (інша назва – фокусоване інтерв'ю) є груповою дискусією, під час якої з'ясовується ставлення учасників до питання дітонародження та виявлення чинників, які впливають на думку молодих людей щодо подальших перспектив з дітонародження. Цінність одержуваної інформації полягає в тому, що учасники дискусії обговорюють проблему, ґрунтуючись на власному життєвому досвіді.

Групи респондентів склалися з студентів Державного університету телекомунікацій 10-12 осіб, пропорційно підібраних за курсами та зацікавлених у обговоренні заявленої теми. Усі учасники в ході спрямованих дискусій, які тривали по 2 години кожні могли висловити індивідуальну думку щодо мотивів народжувати/не народжувати дітей.

Оскільки фокус-групові дискусії є якісними методами соціологічного дослідження, що передбачає залучення технологій якісного аналізу то інформація, яка була нами отримана у результаті роботи не може називатися репрезентативною для певної групи людей, зокрема, не може бути екстрапольована на усю студентську молодь, однак дала нам можливість з'ясувати певні спектри прояву.

Фокус-групи – стали важливою складовою нашого дослідження ролі соціокультурних чинників в формуванні репродуктивних установок у студентської молоді та визначення тенденцій репродуктивної поведінки, оскільки дозволили розкрити сподівання, ставлення та мотиви респондентів.

Характеристики фокус-групи №1.

Дата проведення: 06.12.2022 р.

Чисельність групи – 12 осіб.

Демографічний склад – чоловіки у віці від 17 до 24 року.

Соціальні показники – студент 1-6 курсів освітнього рівня «бакалавр» та «магістр» (по два студенти з кожного курсу), 6 осіб технічних та 6 осіб гуманітарних спеціальностей розподілених пропорційно за віком.

Тривалість дискусії – 2 години з 11:00 до 13:00.

Локація: Державний університет телекомунікацій, аудиторія 211.

Модератор – Кокітко Інна.

Характеристики фокус-групи №2.

Дата проведення: 08.12.2022 р.

Чисельність групи – 10 осіб.

Демографічний склад – жінки у віці від 17 до 24 року.

Соціальні показники – студент 1-6 курсів освітнього рівня «бакалавр» та «магістр» (по одному, два студенти з кожного курсу), 5 осіб технічних та 5 осіб гуманітарних спеціальностей розподілених пропорційно за віком.

Тривалість дискусії – 2 години з 11:00 до 13:00.

Локація: Державний університет телекомунікацій, аудиторія 211.

Модератор – Кокітко Інна.

Організація дослідження із застосуванням фокус-групових дискусій вимагала ретельної підготовки, тому одним із першочергових завдань була розробка сценарію (також відомого як «topic guide»). Сценарій (гайд) є сполучною ланкою між наміченими цілями, поставленими завданнями та підтвердженням або спростуванням гіпотез.

Структура сценарію фокус-групи «topic guide» щодо виявлення певних тенденцій наявних репродуктивних установок у студентської молоді м. Києва.

1. Введення у розмову. Ознайомлення учасників групи між собою перед респондентами позначення мети обговорення – виявлення репродуктивних установок та чинників, що впливають на їх формування.

2. Підготовка. Респондентам задаються прості питання (чим займаються. На якій спеціальності навчаються, який стиль життя ведуть, як проводять дозвілля), які налаштовують учасників на майбутній обмін досвідом та залучення до обговорення. На цьому етапі створюється фокус-групова довірча атмосфера.

3. Поглиблені питання. Залежно від специфіки поставленої мети, обговорення можна розділити на два типи:

3.1. Прямі питання допомагають плавно підводити учасників фокус-групи до центральних питань дискусії, які набагато конкретніші та спрямовані на вивчення загальних уявлень аудиторію про досліджувану проблему.

3.2. Зворотні (опосередковані) питання дозволяють переписати обговорення на висвітлення думок щодо суміжних з проблематикою тем, таким чином розширюючи рамки дискусії.

4. Висновок, висловлення подяки учасникам, та плавне переведення дискусії до природного завершення модератор закриває список питань та дякує учасникам за приділену ними годину.

Прямі питання сценарію фокус-групи «topic guide»

1. Скільки дітей, Ви хотіли б мати, якщо б у Вас для цього були усі необхідні умови?

2. Що на Вашу думку є достатніми необхідними умовами для прийняття рішення про народження дитини?

3. Чи хотіли б Ви зараз мати дітей? Аргументуйте відповідь

Зворотні (опосередковані) питання сценарію фокус-групи «topic guide»

4. Ви обговорювали зі своїм партнером питання народження дітей?

4.1. Якщо «так», то до яких висновків прийшли?

4.2. Якщо «ні», то чому?

5. Чи траплялися у Вас конфлікти з партнером, обумовлені вирішенням питання – мати чи не мати дітей?

6. Припустимо, що на сьогоднішній день Ви не бажаєте мати дітей, а чи хотіли б Ви взагалі мати дітей у своєму житті?

6.1. Якщо «так», то коли, в якому віці та скільки?

6.2. Якщо «ні», то чому?

7. За яких обставин Ви б ніколи не погодились мати дітей?

8. За умов небажаної вагітності чи прийняли б Ви рішення про її переривання? Чи порадились би про це з партнером?

Детальний список тем, які будуть порушені в процесі бесіди, дозволяє попередньо розпланувати, в якому ключі розвиватиметься дискусія. Кожне питання має власну роль у складеному сценарії. Якщо формулювання спрямовано не на отримання інформації безпосередньо на тему дослідження, то метою його підготовка до складнішого питання через рефлексію респондента. Або ж просто розслабити учасників розмови та задати тон, у якому учасникам фокус-групи буде комфортніше розкрити свій потенціал та залучитись до дискусії.

У ході дискусії було створено сприятливі умови для спонтанного прояву респондентами емоцій, щирого вираження думок та відвертих розповідей з особистого життя, що дозволило зробити певні висновки та виділити окремі тенденції, підтвердивши/спростувавши висунуті гіпотези.

Метод фокус-груп було обрано через економічну доцільність, швидкість та результативність враховуючи, що він має певні обмеження.

По-перше, матеріали модератор готував інтуїтивно, спираючись на власний досвід та висновки. Зроблені в результаті опрацювання наукової літератури.

По-друге, найбільшу складність становив підбір учасників дискусії, що пояснюється основною вимогою методу: учасник має повністю «розкритися», бути щирим. Тому в якості респондентів були обрані студенти Державного університету телекомунікацій.

Таким чином, метод фокус-групи став гнучким інструментом збору соціологічної інформації, що дозволило нам виявити певні чинники в формуванні репродуктивних установок студентства.

3.2. Аналіз репродуктивних установок студентської молоді за результатами проведення фокус-груп.

Питання підвищити рівень народжуваності в нашій країні є надзвичайно актуальним впродовж останнього десятиріччя, на жаль, найчастіше механізми його реалізації базуються на застарілих підходах та не враховують змін репродуктивних установок сучасної молоді. Спостерігається явний розрив між розвитком наукових підходів до вирішення проблеми та реальними діями на державному рівні. Насправді пріоритетним залишається соціально-економічне стимулювання народжуваності, хоча зрозуміло, що за допомогою матеріальних стимулів можна лише наблизити заплановане (очікуване) число дітей до бажаного. Тому в нашому дослідженні ми намагалися проаналізувати взаємозалежність репродуктивної поведінки від репродуктивних установок, поетапно перевіряючи висунуті гіпотези.

1. Уявлення молодих людей про потребу в дітонародженні та «ідеальну» кількість дітей.

Найбільш поширене розуміння потреби в дітях у респондентів – це прямолінійне ототожнення поняття репродуктивної поведінки з бажанням мати/не мати дітей або мати їх у певній кількості (або певної статі). На наш погляд, таке розуміння є фрагментарним і відображає лише один з елементів структури аналізованого феномену. Потреба в народженні дітей як «бажання мати дітей» у молодих людей не є самостійною (специфічною), базовою потребою, про що свідчать результати фокус-групових дискусій. Студентською молоддю вона сприймається скоріше як форма вираження потреби в соціально-статусній поведінці.

Отже, аналіз думок респондентів щодо потреби в дітонародженні дає можливість говорити про багаторівневу структуру репродуктивної поведінки в структурі, якої можна виділити один або кілька чинників:

- психологічні – потреба в дітях, як потреба у репродуктивній комунікації певної якості;

- соціальні – потреба в дітях, як потреба у реалізації соціальних статусів та виконанні соціальних ролей;

- культурні – потреба в дітях, як потреба у відтворенні наступних поколінь, націєтворенні та збереженні певних культурних традицій і передачі у спадок цивілізаційних надбань;

- економічні – потреба в дітях, як набуття соціального капіталу, що стане запорукою якісного життя в похилому віці;

- біологічні – потреба в дітях, як генетично задана програма поведінки та елемент видової потреби, що ґрунтується на біологічній складовій ігнорування, якої призведе до вимирання виду (популяції).

Отже, у результаті проведених фокус-груп було виділено п'ять найчастіше згадуваних аргументів для не народження дітей:

- небажання нести додаткову серйозну відповідальність: «У кого дітей немає, немає проблем. Ну і навіщо мені робити собі зайву проблему?» – думка студента 2 курсу 18 років;

– життя «для себе», збереження свободи та незалежності від будь-кого, а також неготовність витратити час і кошти на виховання дитини – думка студента 4 курсу 20 років;

– негативне ставлення до дітей у деяких респондентів: «Я дуже не люблю немовлят», – заявляє 19-річна студентка 3 курсу.

– дітей розцінюють як перешкоду на шляху до самореалізації та кар'єрного зростання: «Я приймаю дітей, але для себе особисто я їх не хочу є особисті якісь інтереси, кар'єра, незалежність, можливість саморозвитку, самовдосконалення», – наголошує 21-річна студентка 5 курсу.

Були й оригінальні аргументи вибору шляху «чайлдфрі» – боротьба з «глобальним перенаселенням», а водночас – і зі зміною клімату (менше людей, менше споживання та виробництва – слабше потепління), небажання передавати «погані гени» нащадкам.

Окрім того, важливими чинниками вибору бездітного шляху репродуктивної поведінки респонденти називали – відсутність партнера та небажання вирощувати дитину поодиноці, фінансові труднощі, страх перед пологами, а також страх жінок втратити сексуальну привабливість.

Отже, у результаті проведених фокус-групових дискусій вдалося виокремити дві позиції добровільна та свідома бездітність, різниця між якими полягає у тому, що в першому випадку йдеться про відмову від дітонародження переважно з емоційних причин, а в другому з раціональних.

Щодо ідеальної кількості дітей то більшість опитаних вважає, що родина спроможна повноцінно виховати 1-2 дитини не більше, основний аргумент такої позиції навіть не економічна спроможність, а завищені соціальні вимоги до активного материнства.

«Батьківство ніколи не було простим заняттям, у нашій державі, завжди, щоб виростити дитину, доводилося не спати ночами, мити, прати, годувати, переодягати», – зазначає студентка 1 курсу 17 років, – «але сьогодні вимоги суспільства до батьків не просто зросли до якихось космічних розмірів, вони стали колосальними – багато з них «надмірні та штучні».

На думку респондентів батьківство сьогодні можна вважати професією – заняттям з певними навичками та компетентностями (з педагогіки, психології, медицини, гігієни, логопедії та ін.). Причому такий професіоналізації сприяє суспільство, створюючи прецеденти за яких батьки, конкурують один з одним – створюючи в соціальних мережах цілі рухи, що відстежують показники успіхів дітей з окремих сімей.

Поширена в сучасному суспільстві ідеологія «інтенсивного материнства» потребує особливо багато затрат сил та часу, це за умов, що більшість жінок, окрім участі в вихованні власної дитини ще й зайняті на ринку праці. Виникає ефект подвійної зайнятості: «жінки змушені повністю викладатися, і на роботі, і вдома. Тож зараз більшість батьків відчують на собі жорсткий тиск суспільства, яке висуває підвищені вимоги», – висловлює думку 21-річний студент 4 курсу.

Отже, уявлення молоді людини щодо «ідеальної» кількості дітей є суб'єктивними, оскільки спираються на особистісний досвід респондентів, однак не відображають уявлень студентів про «соціальну норму» дітності.

2. Рішення молодих людей про передбачувану в сім'ї кількість дітей та поширені репродуктивні установки.

Аналіз фокус-групових дискусій дозволив виділити тенденцію характерну як для жіночої так і для чоловічої аудиторії – в прийнятті рішення про народження/не народження дітей молоді люди «коригують» свій вибір відповідно до зовнішніх умов, що сприяють реалізації репродуктивних планів або навпаки, ускладнюють їх (соціально-економічна ситуація в країні, рівень життя, соціальна інфраструктура, матеріальна та житлова забезпеченість).

Виявлені тенденції дають більш конкретне уявлення та характеристику репродуктивним установкам молоді. Зокрема було виділено: прямі та опосередковані репродуктивні установки.

Репродуктивні установки свідчать про планування народження невеликої кількості дітей (1-2 дитини), у зв'язку з чим респонденти

зізнаються, що за наявності всіх необхідних умов (бажана кількість дітей незначна) потреба у багатодітності взагалі зафіксована не була.

«Взагалі то, я планував 2 дітей, оскільки у мене є рідний брат і я знаю, що вдвох рости не так і нудно.», – констатує 20-річний студент 3 курсу.

«Ідеальна для мене кількість дітей – це двоє. Якби, я знала, що в мене точно буде все необхідне то можливо погодилася б на народження трьох дітей», – відзначає студентка 3 курсу 20 років.

«Ну, двох хотілося б народити, звичайно. Бажання є<...>, але по можливості вже там дивитимусь, як життя складеться. «Якби знати, що буду заробляти добре, то точно б народила», – зауважила 18 річна студентка 1 курсу.

Більша частина молодих людей не готові відійти від малодітних установок та змінити репродуктивну поведінку, навіть за наявності всіх необхідних умов.

«Я не хочу мати дітей, оскільки для мене це не цікаво.», – поділився 19 річний студент 2 курсу.

Опосередковані репродуктивні установки – такі, де народження дитини не обумовлене бажанням отримати репродуктивні ресурси «в чистому вигляді», а викликане прагненням отримати інші, не репродуктивні ресурси. Таким чином, для деяких респондентів, як жіночої так і чоловічої статі народження дитини не детерміноване потребою у дітях, а є лише інструментом досягнення інших цілей. До опосередкованих можна віднести:

- економічні мотиви (отримання грошової допомоги на дітей);
- шлюбні мотиви (народження дитини для створення, зміцнення подружніх відносин);
- прагматичні мотиви (допомога в житті, опора в старості, зняття страху самотності);
- метафізичні мотиви (продовження життя через дітей).

«Ну, знову ж таки, мені здається, треба хоча б одного народити для збереження демографії в країні.», – поділився думкою 19 річна студент 2 курсу.

Таким чином, аналіз репродуктивної поведінки передбачає розгляд її структури (внутрішнього устрою), найважливішим детермінантом, якої є репродуктивні установки, що характеризуються позитивним чи негативним ставленням до народження/не народження дітей.

3. Вплив медико-соціальної культури на формування репродуктивних установок молодих людей.

Однією з перших спроб створити модель репродуктивної поведінки, яка б базувалась на аналізі чинників, що впливають на зміну репродуктивних установок була зроблена в роботі Роуз Директор Фрідман (Rose Director Friedman) «Світове дослідження народжуваності» (The World Fertility Survey: An Assesment, 1987), в якій серед факторів «сімейного планування» розглядався взаємозв'язок установок на число дітей та на застосування контрацепції. Дослідження Р. Фрідмен, проведені наприкінці 80-х рр. ХХ ст. [Freedman, 1987], вперше звернули увагу на роль медико-соціальної культури в формуванні репродуктивної поведінки. Нині медико-соціальна культура істотно позначається і на рівні репродуктивного здоров'я молодих людей, і на формуванні репродуктивного потенціалу суспільства, і на можливостях регулювання процесу дітонародження та демографічного збільшення чисельності населення.

Результати проведених нами фокус-групових досліджень дають можливість говорити не тільки про наявність суб'єктивної соціокультурної орієнтованості репродуктивної поведінки, але й визначити взаємно залежність репродуктивної поведінки від інтересів, цінностей та мотивації молодих людей, від образу життя і як наслідок від рівня медико-соціальної культури.

Так 21-річна студентка 4 курсу розповідає: «Якщо я буду мати проблеми з здоров'ям під час вагітності і це може виразитися негативно на

мені то я зроблю аборт без обговорення з своїм партнером.» Всі респонденти підтримали і заявили, що їхнє здоров'я буде теж стояти на першому місці, а ніж дитини.

У результаті проведення фокус-групових дискусій було з'ясовано, що проблема стану здоров'я для молодих людей є надзвичайно актуальною. Більшість з них висловили занепокоєння, що не зможе мати дітей через медичні протипоказання. Водночас, усі респонденти продемонстрували розуміння відповідальності обох партнерів за збереження репродуктивного здоров'я та вживання контрацепції для попередження небажаної вагітності й запобігання абортам.

«Я не буду народжувати дітей тільки при тій умові, якщо у мене є проблеми генетичні, я б не хотів передати це для своєї майбутньої дитини.» – 19-річний студент 3 курсу

На думку 20 річного студента 4 курсу: «Аборт – суто чоловіча проблема. Якби чоловіки були справжніми, тобто брали на себе відповідальність, жінки не йшли б на переривання вагітності. Необхідно думати не лише про свої інтереси, але й про здоров'я як себе так і свого партнера».

«Я вважаю, що така тема як аборт повинна обговорюватися в парі обов'язково і рішення мають прийняти сумісно, а не по одинці.» – поділився 19 річний студент 3 курсу.

Цікавим фактор є те, що в нашому інтерв'ю чоловіки постійно повторювали, що перед переривання вагітністю вони будуть приймати разом з партнером рішення, а дівчата навпаки коментували, що вони будуть вирішувати самостійно і якщо вони захочуть зробити аборт то чоловік не зможе в цьому її переконати.

«Це моє тіло, тому тільки я буду приймати рішення.» – 23-річна студентка магістратури.

Установки респондентів щодо обставин, які допускають переривання вагітності (в основному медичні фактори), взаємопов'язані з економічними

умовами (переважно матеріальними). Однак для більшості учасників фокус-групових дискусій ціннісні фактори (збереження здоров'я матері, а ніж дитини) поки що є біль суттєвішими, ніж фінансові та побутові труднощі, а тому серйозно впливають на схильність до батьківства, незважаючи на малозабезпеченість та соціальну незахищеність.

Таким чином, на думку респондентів, потреба у дітях не пов'язана із сексуальними потребами, а рівень медико-соціальної культури напряду впливає на репродуктивні установки студентської молоді. У зв'язку з цим, можна констатувати наявність чіткого усвідомлення, що задоволення сексуальної потреби не передбачає обов'язкового народження дитини, а сексуальні відносини не приводом для дітонародження.

4. Чинники, які спонукають молоду людину розділяти «очікуване» та «бажане» число дітей.

Вплив соціально-демографічних характеристик: віку, освіти, статків, ціннісно-культурних стереотипів на погляди студентської молоді щодо дітонародження, дають можливість виявити, наскільки соціально-культурні профілі впливають на прийняття рішення про народження/не народження дітей.

Як чоловіки так і жінки в результаті фокус-групових дискусій зійшлись у думці, що репродуктивна поведінка в цілому залежить від уявлення особистості про «бажане» та «ідеальне» число дітей у сім'ї, як одного з елементів загальної системи ціннісних орієнтацій особистості, обумовлених специфікою соціалізації, досвіду життя з батьками. Отже, уявлення становлять важливу складову в формуванні репродуктивних установок дітності/бездітності та відображення реальної (максимально можливої) потреби в народженні дітей. Зв'язок було виявлено між категоріями «очікуваного» та «бажаного» числа дітей, тобто над реальними репродуктивними очікуваннями сильно тяжіють традиційні норми дітності, що визначають потенційно граничний рівень народжуваності, який в нашому суспільстві співпадає і становить 1-2 дитини.

Ключовим чинником відмови від народження дитини або скорочення бажаної кількості народжуваності в результаті дискусій було визначено – соціально-економічні умови та матеріальне становище, ускладнені поганими житловими та комунальними обставинами, слабкою фінансовою підтримкою з боку держави.

Непрямий взаємовплив досліджуваних репродуктивних орієнтирів – «очікуваного» числа дітей та обставин, які допускають аборт – обумовлений ланцюжком причин, з яких і випливає націленість молодих людей на 1-2-дітну сім'ю. Іншими словами реалізація репродуктивних планів потребує суттєвого покращення умов життя в суспільстві.

Отже, можна виділити дві ознаки, що мають найбільший вплив на «очікуване» число дітей: їхнє «бажане» число та соціально-економічне становище. Цим підтверджується класична демографічна сентенція – кількість дітей, яку респондент має намір мати у своїй сім'ї, формується з урахуванням репродуктивних установок та конкретної життєвої ситуації. На додаток до сказаного вище зазначимо, що опосередковано (через рівень «бажаної» кількості дітей) вплив причин, через які молоді люди планують мати двох дітей, свідчить про переважання установки на малодітність.

Таким чином, репродуктивні установки, які впливають на формування репродуктивної поведінки студентської молоді формуються під впливом безлічі факторів: соціально-економічної ситуації в країні, соціо-культурних цінностей в суспільстві, психологічного клімату в родині, способу життя, умов проживання тощо.

Проведений аналіз дає основу для схематичної побудови механізму формування репродуктивного вибору молодої людини (рис. 3.2.1.), з якого можна зробити висновок, що установки малодітність, перебувають під впливом соціально-економічних чинників, особистісного ставлення респондентів до власного здоров'я та способу життя.

Аналіз результатів фокус-групових дискусій щодо репродуктивних установок молоді дозволяє нам говорити про те, що ключовими чинниками,

котрі впливають на репродуктивну поведінку студентства є економічні, побутові, медичні та «ціннісні» показники. При цьому ціннісні та культурні чинники залишають свій істотний вплив на схильність до батьківства.

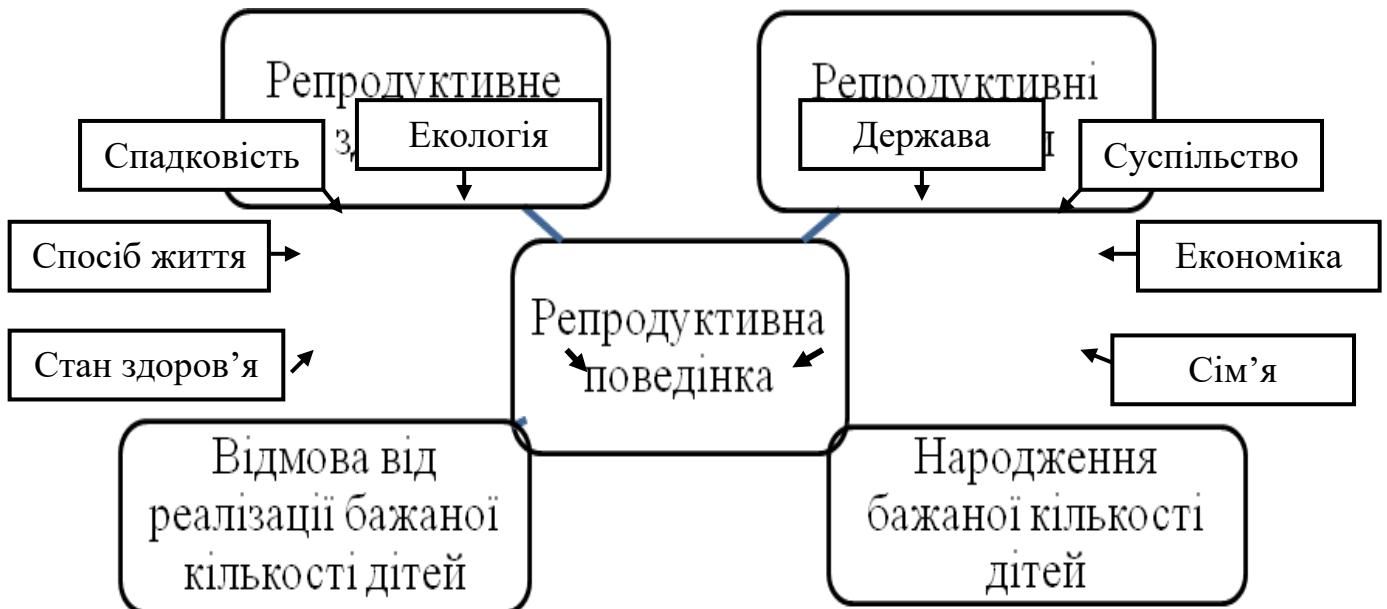

Рис 3.2.1. Механізм формування репродуктивного вибору молодої людини.

У сучасних соціально-економічних умовах більшість молодих людей орієнтовані на малодітність, що дозволяє об'єднати показники бажаної та ідеальної кількості дітей. Отже, можна зробити висновок про неефективність існуючої соціально-демографічної політики, яка не передбачає у найбільшій перспективі збільшення рівня народжуваності в державі. При цьому характер репродуктивних установок свідчить, що соціокультурні чинники продовжують впливати на репродуктивну поведінку сучасної молоді.

3.3. Висновки до розділу 3.

У результаті проведеного соціологічного дослідження методом фокус-групових дискусій було підтверджено три гіпотези (2-4) з чотирьох. Отже:

1. Уявлення молодій людині про «ідеальну» кількість дітей є суб'єктивними та напряму залежать від конкретної життєвої ситуації та особистих переваг соціокультурних переконань та медико-соціальної культури, на відміну від висловленого нами припущення про домінування уявлень щодо «ідеальної» дітності.

2. Рішення про передбачувану в сім'ї кількість дітей напряму залежить від уявлення молодій людині про «бажане» число дітей, сформоване в процесі соціалізації, під впливом родини та оточуючих, а отже молода людина віддає перевагу дітонародженню, орієнтуючись на власні репродуктивні установки без урахування конкретних обставин життя.

3. Медико-соціальна культура дійсно має серйозний вплив на формування репродуктивних установок та позначається на рівні репродуктивного здоров'я студентства, а отже, й на формування репродуктивного потенціалу держави.

4. Молоді людини не розділяють категорій на «очікуване» та «бажане» число дітей, воно залежить від репродуктивних установок малодітності, що домінують у нашому суспільстві (1-2 дитини), однак корегуються станом репродуктивного здоров'я, особистісними життєвими цінностями, фінансовим благополуччям та способом життя.

Таким чином, є підстави вважати, що вибір репродуктивних установок малодітності серед молодих людей обумовлений переживаннями щодо недостатності матеріальних ресурсів, яка сприймається у вигляді різких обмежень в реалізації власних бажань та потреб, а також через відчуття високої соціальної конкуренції серед материнства з завищеними вимогами суспільства від очікуваної активності батьків.

ВИСНОВКИ

Отже, Україна перетнула межу зниження чисельності населення за якою відбувається незворотна руйнація демографічного потенціалу, що призведе до різкого зниження чисельності населення і неможливості відтворення наступних поколінь. Саме тому в кваліфікаційній магістерській роботі нами було зроблено наукову розвідку чинників (у тому числі і соціокультурних), які впливають на зміну репродуктивних установок та формування репродуктивної поведінки.

Репродуктивна поведінка – система установок поведінки людини, безпосередньо пов'язана із народженням / не народженням дитини. Репродуктивну поведінку можна назвати основним чинником народжуваності, оскільки в поняття репродуктивної поведінки входять такі категорії як сексуальна поведінка, репродуктивні установки та регулювання народжуваності, які у свою чергу тісно пов'язані з демографічними факторами народжуваності.

Основним суб'єктом репродуктивної поведінки є сім'я, яка є унікальним соціальним інститутом головною та відмінною функцією, якої вважається народження дітей. На вирішення сім'ї, мати чи не мати дітей (скільки саме дітей їй необхідно), впливає ціла низка чинників.

Репродуктивні установки до складу яких входять мотивація, бажання, психічний стан особистості, громадська думка, що вважаються рушійною силою репродуктивної поведінки на які істотно впливають такі соціальні чинники як соціально-економічне становище, соціо-культурний розвиток, медико-соціальна культура.

Отже, можна уявити взаємозв'язок рівня народжуваності та репродуктивної поведінки, який в нашій роботі було схематично узагальнено (рис. 3.2.1). На рівень народжуваності в нашій країні впливають

демографічна структура та репродуктивна поведінка, а також репродуктивні установки.

Таким чином, дослідження репродуктивних установок студентської молоді та чинників їхньої варіативності методом фокус-групових дискусій дозволив нам підтвердити сформульовані гіпотези і зробити ряд висновків.

Найбільш важливою особливістю формування репродуктивної поведінки у студентської молоді є ступінь задоволення потреб особистості в дітях, що характеризується її прагненням мати певну кількість дітей, яка максимально відповідає ціннісним та поведінковим установкам, які мають властивість змінюватись впродовж життя під впливом процесів соціалізації.

Результати проведених фокус-груп підтверджують висунуті припущення, які свідчать про те, що загальні уявлення про «правильний» склад сім'ї залишаються досить стабільними та тотожними розумінню «оптимального» – батьки та двоє дітей, що свідчить про розповсюдження серед студентської молоді репродуктивних установок малодітності.

У результаті аналізу було виявлено, що на формування репродуктивних намірів впливають два види факторів, що протидіють один одному: мотиви, які спонукають до народження дитини і чинники, які стримують народження дитини та/або впливають на відкладення народження дітей.

Чинниками, які спонукають молодих людей розділяти «очікувану» і «бажану» кількість дітей є: репродуктивне здоров'я, сімейний стан, суспільні та особисті життєві цінності, економічне благополуччя, наявність власного житла та відповідних побутових умов. Як основний мотив для народження другої дитини часто вказують, що думка оточуючих (частіше близьких родичів – батьків) та бажання позбавити первістка почуття самотності, навчити комунікувати в родинному колі та піклуватись про когось.

На додаток до вищесказаного зазначимо, що опосередкований комплекс чинників, через які студентська молодь планує мати одну (дві) дитини суттєво не змінює позицію «очікуваного» числа, а отже свідчить про перевагу в українському суспільстві пріоритету дводітної сім'ї над

багатодітною. Репродуктивні установки молодих людей щодо обставин, котрі допускають переривання вагітності першочерговими визначають переважно медичні фактори, однак вони не взаємопов'язані з матеріальними умовами та побутовими умовами, що свідчить про високий рівень медико-соціальної культури в студентському середовищі. Тобто ціннісні чинники (збереження здоров'я матері та дитини) поки що істотно впливають на схильність до батьківства, незважаючи на малозабезпеченість та соціальну незахищеність.

Отже, механізм формування моделей репродуктивної шляхом зміни репродуктивних установок перебуває під впливом безлічі чинників: соціально-економічного становища, громадської думки, побутових умов, медико-соціальної культури, ціннісних орієнтирів та навіть життєвих переконань умов батьківської сім'ї тощо. Проведена в кваліфікаційній роботі наукова розвідка дає підставу говорити про домінування соціально-економічних чинників над соціокультурними при формуванні репродуктивної поведінки. Відповідно до цього можна зробити висновок, що репродуктивні установки малодітності (бажана кількість дітей і отриманий результат), перебувають під впливом соціально-економічних чинників, а отже існуюче соціально-економічне становище знижує репродуктивні установки при цьому припускаємо, що їх підвищення можливе за рахунок покращення рівня життя з урахуванням негативного ставлення молоді до абортів.

Усе вище перераховане можна віднести до так званих «стримуючих» чинників, які стимулюють відкладення або не народження дитини на них вказують учасники фокус-груп. У свою чергу їх можна розділити на соціально-економічні, пов'язані з добробутом сім'ї її матеріальними, та соціальними можливостями, та соціально-психологічні, пов'язані з уявленнями про сімейні та батьківські ролі, дитячі травми та навіювання пропаганди.

Найбільша неузгодженість між очікуваним та бажаним числом дітей була зафіксована у тих респондентів, хто має обмежені незадовільні житлові

умови, низькі доходи та невлаштований побут. Цікаво, що ті учасники фокус-групових опитувань, які відзначили наявність в них достатніх матеріальних та житлових умов не виявили прагнень до збільшення можливої кількості дітей, а отже високий рівень добробуту не впливає на зміну репродуктивних установок у студентської молоді, він лише робить можливим народження запланованої дитини.

Отже, можемо прийти до висновку, що сучасне студентство переживає процес раціоналізації репродуктивної поведінки шляхом зміни репродуктивних установок під впливом критичного ставлення до умов життя, страхом поступитися колишнім рівнем життя з народженням дитини, прагненням забезпечити «все найкраще» лише одному нащадку та надмірно завищені соціальні вимоги до сучасного батьківства. У зв'язку з останнім досить важливим є комплекс бар'єрів, пов'язаний з очікуваннями від партнера (чоловіка, жінки) та його/її роль в родині, побоюваннями, що він/вона не цілком впорається зі своїми батьківськими обов'язками або не цілком «морально готовий» бути батьком/матір'ю.

Без високої потреби мати сім'ю з двома дітьми наявність матеріальних благ є важливою, але не єдиною та не достатньою умовою для більш повної реалізації сім'єю її репродуктивного потенціалу. Важливо, щоб була сама психологічна потреба у дітях.

Отже, на підставі отриманих у представників студентської молоді якісних оцінок з великою впевненістю можна говорити, що соціальна норма щодо «бажаної» дітності сім'ї залишається досить стабільною – у середньому жінки та чоловіки бажають мати двох дітей та обирають малодітну репродуктивну поведінку. Це в черговий раз підтверджує гіпотезу, що дводітність є загальною базовою формою репродуктивної поведінки, що характерно для розвинених європейських країн, однією з яких є Україна. На репродуктивні установки як жінок так і чоловіків, судячи з фокус-групових дискусій, насамперед впливають соціально-економічні чинники, пов'язані з добробутом сім'ї, та матеріальними, та соціальними можливостями,

житловою забезпеченістю та побутовими умовами. При цьому необхідно враховувати, що рішення про народження дитини бажають приймати обидва партнери і якщо немає впевненості у міцності шлюбу/партнерства або хоча б один із подружжя/партнерів морально, фізично чи матеріально не готовий до появи дитини, це також стає важливим чинником відкладання народжень та вибору бездітної репродуктивної поведінки.

При цьому ціннісні та культурні чинники хоча й займають другорядну позицію, однак залишаються суттєвими для вибору шляху батьківства та бажання мати дітей, а от демографічні чинники вплив, яких раніше науковці вважали домінуючим, виявилися незначними.

У сучасних соціально-економічних умовах більшість молодих людей ототожнюють категорії «бажана» та «очікувана» кількість дітей. Отже, можна дійти невтішного висновку про неефективності існуючої в державі соціально-демографічної політики. У цьому сенсі характер репродуктивних установок має схильність до малодітності (а точніше до дводітності). У зв'язку з цим соціально-демографічна політика в державі повинна бути орієнтована, перш за все на покоління народжених у 2000-ні роки та охоплювати всі аспекти репродуктивної поведінки молоді, оскільки від її особливостей залежить кількість та якість майбутніх поколінь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аксьонова С. Ю., Василець О. І. Репродуктивна поведінка в сучасному урбанізованому суспільстві. // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2020. – № 27. – С. 71-76. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/16535/%d0%a1.%20%d0%ae.%20%d0%90%d0%ba%d1%81%d1%8c%d0%be%d0%bd%d0%be%d0%b2%d0%b0%2c%20%d0%9e.%20%d0%86.%20%d0%92%d0%b0%d1%81%d0%b8%d0%bb%d0%b5%d1%86%d1%8c.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

2. Афанасьєва Ю.В. Чинники дисфункції сучасної української сім'ї як об'єкта державної демографічної політики / Ю.В. Афанасьєва // Актуальні проблеми державного управління. – 2014. – № 1(45). – С. 309-315.

3. Біленко О.В., Горбань С.Ф. Демографічна ситуація в Україні: сучасний стан та основні проблеми. // Ефективна економіка. – 2022. – №2. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.economy.nauka.com.ua/pdf/1_2022/80.pdf

4. Васильченко О.М. В Репродуктивна поведінка особистості. Соціально-психологічний аналіз: монографія. Луганськ: Вид-во «Ноулідж», 2013. – 547 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://library.krok.edu.ua/media/library/category/monografiji/vasylchenko_0001.pdf

5. Вчені заявили, що половині країн світу загрожує скорочення населення, 2018 р [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.unian.ua/health/worldnews/10332567-vcheni-zayavili-shcho-polovini-krajiv-svitu-zagrozhuye-skorochennya-naselennya.html>

6. Гірше за Голодомор: через вторгнення РФ Україна може втратити до 33% відсотків населення – дослідження NoBrainerData, 2022 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://prm.ua/hirshe-za-holodomor-cherez-vtorhnennia-rf-ukraina-vtratyt-do-33-vidsotkiv-naselennia-doslidzhennia-nobrainerd/>

7. Демографічна криза в Україні // Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії. – К.: Інститут економіки НАН України, 2001. – 580 с.

8. Демографічна трагедія України: Другий Голодомор?, 2022. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://nobrainerdata.com/2022/06/17/the-demographic-tragedy-of-ukraine-a-second-holodomor/>

9. Державна служба статистики України «Таблиці народжуваності, смертності та середньої очікуваної тривалості життя за 2021 рік» [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/08/zb_tabl_nas_2021.xls

10. Державна служба статистики України «Чисельність наявного населення України на 1 січня 2022 року» [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/05/zb_%d0%a1huselnist.pdf

11. Долінченко О., Кризина Н. Досвід європейських країн щодо державного регулювання демографічних процесів у великих містах. // Державне управління: удосконалення та розвиток. – 2014. – № 3. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2014_3_9.

12. Закону України «Про Державний бюджет України на 2023 рік» від 07.10.2022 № 2666-IX [Електронний ресурс]. / Верховна Рада України. – Режим доступу: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1527959>

13. Кокітко І. С. Особливості трансформації репродуктивної функції інституту сім'ї в Україні. // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Проблеми формування громадянського суспільства в Україні» 28 жовтня 2022 р., м. Дніпро. – Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. Справ. – в 2022. – С 124-127.

14. Країни світу за кількістю населення, 2022 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.worldometers.info/world-population/population-by-country/>

15. Лібанова Е.М. Населення України. Імперативи демографічного старіння. Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. – К.: АДЕФ-Україна, 2014. – 288 с.

16. Лібанова Е.М. Про оцінювання масштабів і наслідків вимушених зовнішніх міграцій населення України: Стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 23 березня 2022 року. Вісник Національної академії наук України. – 2022. – № 5. – С. 17-23. [Електронний ресурс] – Р е ж и м д о с т у п у : <http://visnyk-nanu.org.ua/ojs/index.php/v/article/view/549/553>

17. Майо Смит Р. Статистика и социология / Пер. с англ. М. Энгельгардта; ред. Г. Фальборка и В. Чарнолуцкого. – М.: Издание С. Скирмунта, 1900. – 408 с. (перевидання 2020)

18. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. – М.: АСТ, АСТ, 2006. – 873 с.

19. Миронин С., Козырева О., 1999. Причины второго демографического перехода. // Золотой лев. – 1999. – № 63-64. [Електронний ресурс] – Режим доступу: URL: http://www.zlev.ru/65_36.Htm.

20. Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти / За ред. Е.М. Лібанової. – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2010. – 248 с.

21. Населення України скоротилось на 45 %, 2021. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://zaxid.net/skorochennya_naselennya_ukrayini_2018_zo_danimi_derzhstat_n_1468047/amp

22. Настрої та оцінки українських біженців (липень-серпень 2022р.), 2022. [Електронний ресурс]. Разумков центр – Режим доступу:

<https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/nastroi-ta-otsinky-ukrainskykh-bizhentsiv-lypen-serpen-2022p>

23. Ogburn W. F. The Changing Family/ // The Family. – 1938. – Vol. 19. Issue 5. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/104438943801900501>

24. Орсач О. Чому в Україні смертність вища, ніж народжуваність? 2017 [Електронний ресурс] – Р е ж и м д о с т у п у : <https://www.radiosvoboda.org/a/28859966.html>

25. Особистість і соціальні інститути в урбанізованому суспільстві, 2018. монографія: у 2 т. / за заг. ред. В. Кривошеїна. Т. 1. Дніпро, 2018. – 289 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: dnu.dp.ua/docs/facults/fsocgum/sociologia.

26. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку / Е. М. Лібанова, С. Ю. Аксьонова, В. Г. Бялковська та ін. К. : ТОВ «ОсноваПринт». – 2009. – 248 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://genderindetail.org.ua/library/suspilstvo/simya-ta-simeyni-vidnosini-v-ukraini-suchasniy-stand-ta-tendentsii-rozvitku-134876.html>

27. Слюсар Л. І. Шлюб в Україні у демографічному вимірі: історія і сучасність / НАН України, Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи. – Київ, 2021. – 180 с. [Електронний ресурс] – Р е ж и м д о с т у п у : <https://www.idss.org.ua/researches>

28. Слюсар Л.І. Соціально-демографічні проблеми українського села України. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН ..., 2007. – 468 с.

29. Соціально-демографічна ситуація в Україні: шляхи подолання наслідків війни, 2020 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/sotsialno-demohrafichna-sytuatsiya-v-ukrayini-shlyakhy-podolannya>

30. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2019 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств) : статистичний збірник. Київ : Державна служба статистики України. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/07/zb_sdhd2019.pdf.

31. Столярчук О.А., 2015. Родинні настанови студентської молоді. // International scientific professional periodical journal «The unity of science». – 2015. – № 2. – С. 106-109.

32. Стрельник О.О. Материнство та турбота про дітей у суспільстві ризику. // Український соціум. – 2017. – № 1(60). – С. 72-80. [Електронний ресурс] – Режим доступу: URL: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2017/01/72-83__no-1__vol-60__2017__UKR.pdf

33. Турбота як робота: материнство у фокусі соціології: монографія /за ред. О. Стрельник, 2017. – 280 с.

34. Хоманса Дж., Блау П. Теорія соціального обміну. 2021. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://stud.com.ua/6001/sotsiologiya/teoriya_sotsialnogo_obminu

35. Цінності української молоді. Результати репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді, 2016. – 91 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: URL: <https://www.prostir.ua/?library=tsinnosti-ukrajinskoji-molodi>.

36. Черніченко В.В. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи. – 2021. [Електронний ресурс] – Р е ж и м д о с т у п у : <https://www.idss.org.ua/researches>

37. Чернявська І. С. «Чайлдфрі», як нове соціальне явище [Електронний]. Отримано 11 січня 2020 р. Режим доступу: http://www.dut.edu.ua/ua/news-1-595-7863-dosvid---sin-pomilok-vazhkih-studenti-sociologi-doslidzhuyut-novi-socialni-yavischa_kafedra-ekonomiki

38. Чернявська І. С. Дослідження проблеми «чайлдфрі». [Електронний]. Отримано 25 травня 2021 р. Режим доступу: http://www.dut.edu.ua/ua/news-1-863-9395-doslidzhennya-problemi-chayldfri-bakalavrami-sociologami_kafedra-sociologii

39. Чернявська І. С. Сучасні підходи до управління в державних та приватних секторах // Матеріали Міжнародної науково-технічної конференції студентства «Світ телекомунікації та інформатизації». Державного університету телекомунікацій. – Київ: ДУТ., 2019 – С.370-371.

40. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні // Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Український центр соціальних реформ. – Київ: АДЕФУкраїна, 2008. – 256 с.

41. Anholt R., O'Grady P., Wolfner M., Harbison S. Evolution of Reproductive Behavior // Genetics. – 2020. – Vol. 214, Issue 1. – P. 49-73. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://academic.oup.com/genetics/article/214/1/49/5930517?login=false>

42. Anxo D., Bosch G., Rubery J. Shaping the life course. The Welfare State and Life Transitions. Cheltenham: Edward Elgar, 2010. P. 1–77.

43. Becker G. S. A Treatise on the Family. Cambridge: Harvard University Press, 1981. 288 p. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://brunofvieira.files.wordpress.com/2012/12/gary-becker-a-treatise-on-the-family.pdf>

44. Caldwell John C. Theory of Fertility Decline. London: Academic Press, 1982. – 1503 p.

45. Chris J. Cultural Reproduction. New York: Routledge. 2020. 268 p.

46. Coleman, Dr. John, Conspirators' Hierarchy: The story of the Committee of 300. – Carson City, NV 89702 : America West Publishers, 1992. – 302 p.

47. Davis K., Blake J. Social Structure and Fertility: Analytical Scheme // Economic development and cultural changes. – 1956. – Vol. 4, № 3. – P. 211-235. [Електронний ресурс] – Режим доступу:

https://u.demog.berkeley.edu/~jrw/Biblio/Eprints/%20DF/davis.blake.1956_intermediate.variables.pdf

48. Franklin L., Crowby J. *Everyday Fear: Parenting and Childhood in a Culture of Fear. The Many Forms of Fear, Horror and Terror*/ed. by L. Franklin, R. Richardson. – Oxford, United Kingdom: Inter-Disciplinary Press, 2009. – P. 161-174.

49. Freedman R. *The World Fertility Survey: An Assessment* / N.Y., Oxford University Press, 1987, p: 274-295. Reprint in: Bogur D., Arriaga E., Anderton D. (eds.). *Readings in Population Research Methodology. Vol. 3. Fertility Research*, UNFPA, Chicago, Ill, 1993, p. 10-76.].

50. Jordan B. *Birth in Four Cultures: A Crosscultural Investigation of Childbirth in Yucatan, Holland, Sweden, and the United States* 4th Edition, 1992. – 235 p.

51. Malthus T. *An Essay on the Principle of Population*. 1798. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.esp.org/books/malthus/population/malthus.pdf>

52. Miller W.B., Severy L.J., Pasta D.J. *A Framework for Modelling Fertility Motivation in Couples // Population Studies*. – 2004. – Vol. 58, №. 2. – P. 193-205.

53. Parsons T. *American Society: Toward a Theory of Societal Community* Edited by Giuseppe Sciortino. Paradigm, 2007. – 524 p. [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://books.google.com.ua/books?id=BzHvCgAAQBAJ&pg=PR4&lpg=PR4&dq=American+Society:+Toward+a+Theory+of+Societal+Community+Edited+by+Giuseppe+Sciortino.+Paradigm+ISBN+978-1-59451-227-8.&source=bl&ots=qtUCyOBdVx&sig=ACfU3U2GyC0qezFeTD557Izo_h5e5VbD9g&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKEwj04OyNxcn8AhXtAhAIHUueCqkQ6AF6BAghEAM#v=onepage&q=American%20Society%3A%20Toward%20a%20Theory%20of%20Societal%20Community%20Edited%20by%20Giuseppe%20Sciortino.%20Paradigm%20ISBN%20978-1-59451-227-8.&f=false

54. Results report UN 2020. [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://ukraine.un.org/sites/default/files/202105/UNCT_UKRAINE_Annual_Report_2020_ENG_Web.pdf

55. The Guardian «War latest: Pope Francis calls for Easter ceasefire – as it happened», 2018. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.theguardian.com/world/live/2022/apr/10/russia-ukraine-war-latest-zelenskiy-pushes-for-oil-embargo-to-curb-russias-sense-of-impunity-uk-pledges-to-send-more-arms-live>

56. Trevathan W. Human Birth: An Evolutionary Perspective, 1987. – 287 p.

57. Westoff C.F., Ryder N.B. The Predictive Validity of Reproductive Intentions // Demography. – 1977. – Vol. 14, №. 4. – P. 431-453.

58. Zimmerman C. C. Family and Civilization. 1947. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://globalartscollective.org/Family-and-Civilization.htm>